

SCHACK CARL RANTZAU-ASCHEBERGS FORHOLD TIL J. F. STRUENSEE

Af *Anne Riising*.

Årene 1766—72 var en meget urolig periode inden for den danske statsstyrelse. Christian VII var sindssyg, og de ret stabile forhold under Frederik V blev afløst af en stadig kamp om magt og gunst. Så svang en opkomling sig op, vandt kongen og dronningen for sig og tog magten i sine hænder. Det var Struensees eget værk at vinde den sindssyge konges gunst og den unge dronnings kærlighed, men han måtte have hjælpere, der kunne bane ham vej til hoffet og bistå ham i regeringsarbejdet efter magtovertagelsen. En af disse var grev Schack Carl Rantzau-Ascheberg. Ved siden af hans rent personlige forhold til Struensee kommer spørgsmålet om hans medvirken ved Struensees optræden på den politiske arena, og her rejser der sig flere problemer: I hvor høj grad medvirkede Rantzau ved Struensees magtovertagelse? Hvor megen indflydelse havde han på Struensees magtudøvelse m. h. t. de principper, der lå til grund for den, og m. h. t. den praktiske gennemførelse af disse principper? Hvilken rolle spillede Rantzau endelig i den sammensværgelse, der førte til Struensees fald d. 17. januar 1772?

I. Rantzaus karriere og politiske synspunkter.

Hans forhold til Struensee indtil 1768.

Schack Carl Rantzau, f. 1717, var søn af greve Hans Rantzau til Ascheberg i Holsten og slog ind på den militære løbebane, hvor han steg til oberst; 1756 tog han sin afsked, antagelig p. g. a. gæld¹⁾, og trådte

¹⁾ E. Arup: Rantzau-Ascheberg. (HT 8. r. IV. Tillægshæfte til Edv. Holm). Johanne Skovgaard: Schack Carl Rantzaus Ungdom og første Manddom. (Festskrift til Erslev. 1927).

Forkortelser anvendt i det følgende:

APB : Andreas Peter Bernstorff.

BP : Aage Friis: Bernstorffske Papirer i Tiden 1732—1835. I—III. 1904—13.

DM : Danske Magazin.

DR : Ditlev Reventlow.

HT : Historisk Tidsskrift.

IK : Holger Hansen: Inkvisitionskommissionen af 20. Januar 1772. I—V. 1927—41.

JHEB: Johan Hartvig Ernst Bernstorff.

KBS : Holger Hansen: Kabinetstyrelsen i Danmark 1768—72. I—III. 1916—23.

PEG : Peter Elias Gähler.

SCR : Schack Carl Rantzau-Ascheberg.

SR : Joachim Otto Schack(-Rathlou).

SRA : Udvalgte Breve, Betænkninger og Optegnelser af J. O. Schack-Rathlous Arkiv. 1760—1800. Udg. af Th. Thaulow og J. O. Bro Jørgensen. 1936.

St. G. : Claude Louis St. Germain.

derefter i udenlandsk krigstjeneste, men vendte hjem 1760 og slog sig ned i Altona uden nogen ansættelse. 1762 optrådte han som ekstraordinær dansk udsending i St. Petersborg²⁾, men opnåede kun at pådrage sig Katarina II's bitre had og vendte tilbage med en stærk anti-russisk indstilling. Efter Christian VII's tronbestigelse begav han sig til hoffet og blev juli 1766 udnævnt til generalløjtnant og chef for dronningens livregiment, antagelig ved protektion af feltmarskal St. Germain³⁾. I hvert fald sluttede han sig til den kreds omkring St. Germain, der i vinteren 1766—67 søgte at styrte regeringen, først og fremmest dens egentlige leder J. H. E. Bernstorff⁴⁾. Takket være indgriben fra den russiske gesandt Filosofoff og den holstenske repræsentant ved mageskifteforhandlingerne Caspar v. Saldern holdt Bernstorff sin stilling, men i april 1767 blev Rantzau dog af St. Germain udnævnt til kommanderende general i Norge⁵⁾. Imidlertid anså Saldern St. Germain for en fjende af Rusland, og ved trusler om at afbryde mageskifteforhandlingerne fik han ham afskediget november 1767 og forvist fra landet december s. å.⁶⁾. Dette trak Rantzaus fald med sig, tilmed på en højst unådig måde, idet han fik ordre til at begive sig direkte til sit regiment i Glückstadt og holde sig borte fra hoffet⁷⁾.

I Glückstadt genoptog han forbindelsen med sine bekendte fra den tid, han opholdt sig i Altona, og blandt disse var lægen J. F. Struensee, f. 1737. Dennes fader Adam Struensee var 1758 blevet præst i Altona, og sønnen var fulgt med og var blevet stadsfysikus i samme by. Hans praksis blev efterhånden ret stor, også i de højere klasser, hvor han blev indført af Rantzau, som vist ret hurtigt fik stor indflydelse på den tyve år yngre læge.

Rantzau var i visse henseender en dygtig officer⁸⁾, men var ødsel og upålidelig og efterlod sig på sin udenlandsrejse et bredt spor af ubetalte regninger⁹⁾; han var efter manges mening aldeles ikke til at stole på¹⁰⁾,

²⁾ Denne episode er langt fra opklaret, jvf. P. Vedel i Da. Saml. 1. r. IV, Arup anf. afhdl., Aage Friis: Bernstorff og Moltke under Krisen 1762 (HT 9. r. I.) og Arup: Bernstorff og Moltke (HT 9. r. II).

³⁾ E. S. L. Reverdil: *Struensee et la cour de Copenhague*. 1858. s. 63—64.

⁴⁾ jvf. Edv. Holm: *Danmark-Norges Historie* IV, 1. 1902. s. 69 ff.

⁵⁾ SCR til PEG 11/7 1767 (IK 5, 1436).

⁶⁾ Holm IV, 1 s. 93—100. St. G. til Reverdil 22/1 1768 (Reverdil s. 118).

⁷⁾ Chr. VII til SCR dec. 1767 (BP 1316).

⁸⁾ H. W. Schmettow til JHEB 10/1 1752 (BP 1356). M. E. v. Fircks til PEG 5/5 1771 (IK 3, 606).

⁹⁾ Skovgaard s. 462 ff.

¹⁰⁾ JHEB til APB 17/10 1771 (BP 877). Den engelske gesandt Gunnings indb. 4/4 1771: »It would be difficult to exhibit a character more profligate and abandoned« (DM 5. r. VI s. 199). Sir Robert Keith's indb. 18/11 1771 (smstds. s. 209). *Memoirs and correspondance of sir R. M. Keith II*. 1849 s. 204 ff., 233. Den franske gesandt Blosset var af samme mening, jvf. E. de Barthélemy: *Hist. des relations de la France et du Danmarck 1751—70*. 1887. s. 317. P. F. Suhm: *Hemmelige Efterretninger om de danske Konger efter Souverainiteten*. 1918. s. 29—30. *Efterladte Optegnelser af Generalfiskal P. Uldall* s. 10—11 (Clausen og Rist: *Memoirer og Breve*

og selv hans venner, som udtalte sig rosende om ham, anså ham for noget uvederhæftig og alt for fremfusende¹¹). Men både venner og fjender tilkendte ham fantasi, et strålende vid og en blændende charme, der satte ham i stand til at gøre et glimrende første indtryk på andre¹²). Rantzaus egne breve viser tydeligt, at han havde overordentlig høje tanker om sin egen fortræffelige karakter og begavelse¹³); i et brev i anledning af hans faders død 1769 lyder det således: »Jeg velsigner ham, fordi han har formet mig til en karakter, der besidder sjælens højhed, hjertets følsomhed og en ånd, der er stolt og livlig, fordi den er beskeden og tilfreds«¹⁴). De jævnlige udgydelser om sjæl, sind og hjerte skyldes antagelig for en del påvirkning fra den følsomme retning, men det helhedsbillede, man får af brevene, er lidet tiltalende. De viser Rantzau som en intelligent og til tider ret vittig, men overfladisk person med en umådelig selvfølelse, en brændende ærgerrighed og en hovmodig arrogance. Han følte sig dybt forurettet og nærrede et bittert had til magthaverne, navnlig Saldern og Bernstorff; hans selvovervurdering gik så vidt, at han hævdede, at de forskellige processer, han havde fået på halsen, dels i gældssager, dels vedrørende hans optræden i Norge, var et lavsindet trick fra hans politiske modstandere for at ruinere ham og hindre, at han nogensinde kunne få politisk indflydelse. »Komplottet mod mig hænger sammen med komplottet mod staten«; »når man angriber mig, angriber man kongens sag«¹⁵).

Overhovedet var Bernstorff og det system, han repræsenterede, Rantzau vederstyggelige, og hans breve er fulde af bitre klager over den uduelige statsstyrelse: »Skæbnen synes at have bestemt, at intet godt kan gøres i Danmark«¹⁶). Han anså kollegiestyret og ganske særlig konseillets magt for ondets rod, selv om den største ulykke var de mænd, der stod ved roret. Hans politiske ideal var Frederik II af Preussen, hvem han kaldte skabningens ære, og af alle forfatningsformer anså han den engelske for den værste. I Danmark havde efter hans mening Bernstorff, Saldern og H. C. Schimmelmann i fællesskab gjort kongen uegnet til at regere og berøvet ham hans magt¹⁷), så at landet var blevet en republik, hvor det var en fejl at tjene kongen¹⁸). Rantzaus ønskedrøm var at gøre

21. 1914). Charlotte Dorothea Biehl: Historiske Breve s. 65 (L. Bobé: Interiører fra Kong Christian den Syvendes Hof. 1919).

¹¹) F. L. Arenstorff til PEG 30/7, 22/9 1770 (IK 3, 454, 459). St.G. til PEG 24/7, 21/8, 17/9, 1/10 1770 (IK 4, 1359, 1362, 1365, 1367). Sm. til H. W. Schmettow 25/10 1763 (DM 6. r. IV s. 54). PEG til St.G. 11/8 1770 (IK 4, 1360). JHEB til APB 23/3 1771 (BP 796). SCR til PEG 6/2 1770 (IK 5, 1640).

¹²) Skovgaard s. 465 f. APB til JHEB 19/12 1767, 11/9 1771 (BP 482, 860).

¹³) SCR til PEG 15/11, 20/11, 23/12 1768, 20/1, 14/3 1769 (IK 5, 1515, 1518, 1526, 1533, 1542).

¹⁴) 20/1 1769 (IK 5, 1533).

¹⁵) Breve 21/3, 31/3 1769, 13/2, 30/3 1770 (IK 5, 1549, 1552, 1642, 1654).

¹⁶) Breve 18/3, 9/8, 20/9 1768, 7/2, 10/2 1769, 23/2 1770 (IK 5, 1456, 1491, 1501, 1537—38, 1645).

¹⁷) Breve 18/3, 9/9, 7/10, 9/12 1768, 23/2 1770 (IK 5, 1456, 1498, 1505, 1522, 1645).

¹⁸) Brev 14/10 1768 (IK 5, 1507).

kongen til en virkelig enehersker, og han tvivlede ikke på, at Christian VII evnede at blive det. »Det er vor religion at tro, at kongen altid har ret«¹⁹). Men for at dette kunne lade sig gøre, måtte Bernstorff afskediges²⁰), og konseillet ophæves²¹).

Det er således tydeligt nok, at Rantzau ønskede et kabinetstyre, men nogen praktisk vejledning til dets indførelse kan man ikke finde hos ham, og han gjorde sig heller ingen klare forestillinger om, hvad der egentlig skulle gøres, når kongen var blevet enehersker; dette var øjensynlig i sig selv et universalmiddel, der prompte ville fjerne alle onder. Så snart kongen var blevet befriet fra de tåber og forrædere, der omgav ham, ville han således utvivlsomt straks gennemføre landboreformerne²²). Under dette nye og bedre styre regnede Rantzau så med at blive kongens fortrolige rådgiver, der skulle belære monarken om de rigtige ideer, men iøvrigt ikke deltage i det praktiske arbejde²³). Han ville gerne have indflydelse, men ikke betale den med arbejde.

Udenrigspolitikken interesserede ham stærkt. Han lagde ikke skjul på sit bitre had til Rusland²⁴) og hævdede, at mageskifteforhandlingerne aldrig ville føre til noget resultat, fordi storfyrst Paul ville nægte at godkende den foreløbige traktat, når han blev myndig²⁵). I stedet for den russiske alliance ønskede Rantzau en dansk tilnærmelse til Preussen og især en nær tilknytning til Sverige. Danmark skulle trække sig ud af den dansk-russiske indblanding i indre svenske forhold, og Danmark-Norge og Sverige skulle alliere sig med de bourbonske magter²⁶) og desuden slutte offensiv alliance mod Rusland. Efter en sådan krig skulle de østlige dele af Finland samt Livland tilfalde Sverige, mens Danmark skulle have Skåne, Bohus og det hertugelige Holsten. Preussens støtte skulle vindes ved at give det svensk Pommern, og Danmark og Sverige kunne så dele østersøhandelen mellem sig²⁷). — Den mulighed, at Rusland kunne vinde krigen, faldt ikke Rantzau ind. Han roste sig af sit kendskab til Rusland og sine forbindelser der²⁸), men undervurderede i højeste grad det russiske riges potentielle styrke²⁹). Overhovedet var også hans udenrigspolitiske ideer ligesom de indenrigspolitiske rene teorier uden noget realpolitisk grundlag. Denne tilbøjelighed til at udkaste hasar-

¹⁹) Breve 9/3 1768, 30/6 1770 (IK 5, 1455, 1683).

²⁰) Brev 16/6 1768 (IK 5, 1500).

²¹) Brev 31/3 1770 (IK 5, 1673).

²²) Breve 28/3 1769, 26/6 1770 (IK 5, 1551, 1681).

²³) Brev 30/6 1770 (IK 5, 1683).

²⁴) Barthélemy s. 317. Reverdil s. 120. Suhm s. 37.

²⁵) SCR til PEG 26/9 1769, 3/4, 8/6 1770 (IK 5, 1601, 1656, 1675). jvf. også 29/12 1768 (IK 5, 1528).

²⁶) Brev 7/12 1769 (IK 5, 1624).

²⁷) Brev 8/9 1769 (IK 5, 1597).

²⁸) Breve 15/12 1769, 22/7 1768 (IK 5, 1625, 1486).

²⁹) Breve 9/10 1769, 5/1 1770 (IK 5, 1605, 1631).

derede planer på et meget løst grundlag var et iøjnefaldende træk hos Rantzau³⁰).

Gennemførelsen af hele dette program, først og fremmest af kabinetstyret, var »den gode sag«, som Rantzau så ofte omtaler i sine breve. Men det var næppe hans egne ideer. De byggede for en stor del på et praktisk forbillede, det preussiske system, og antagelig havde Rantzau lært dem af St. Germain. Denne var i 1762 blevet indkaldt fra Frankrig til at lede den danske hær under den forventede krig med Rusland og fik siden overdraget at reorganisere det danske hærvesen. Han var en begavet mand, men p. g. a. sit stridbare temperament stødte han hurtigt sammen med de civile embedsmænd, og han havde i det hele taget dårlige erfaringer fra sit samarbejde med kollegerne. I hans breve kan man finde klare udtryk for ønsket om et kabinetstyre³¹), og han erklærede selv, at grunden til hans afskedigelse var den, at han ville gøre kongen til en magtfuld hersker, skabe en hær, frigøre bønderne og frelse landet fra en fremmed magts herredømme³²). Rantzau nærrede stor beundring for St. Germain³³), der også synes at have sat pris på Rantzau og gerne ville have haft ham ind i konseillet³⁴), og i 1770 ytrede adskillige da også, at nu blev St. Germain og/eller Rantzaus principper ført ud i livet³⁵). — Den antirussiske holdning var dog særegen for Rantzau.

I J. F. Struensee fandt Rantzau på mange måder en ligesindet. Det er vanskeligt at danne sig et klart billede af Struensees personlighed på dette tidspunkt, for man har ikke meget andet grundlag end hans handlinger og hans egne udtalelser på et langt senere tidspunkt. Den væsentligste kilde er præsten Balthasar Münters udgivelse af sine samtaler med Struensee i fængslet³⁶). Samtalerne har næppe haft netop den ordlyd, hvori de gengives, men indholdet er i sin mening sikkert korrekt, og der er ingen grund til at antage, at Struensee løj for Münter, for der var intet at opnå ved det. Dog har Münter muligvis udeladt visse af Struensees udtalelser, fordi det af politiske grunde ikke var opportunt at offentliggøre dem, og det gælder netop forholdet til Rantzau, der som nyudnævnt statsminister efter Struensees fald ikke gerne måtte erindres alt for stærkt om sin tidligere nære forbindelse med den faldne kabinetsminister.

Efter disse samtaler at dømme var Struensee en ret intelligent, men

³⁰) PEG til St.G. 25/8 1770 (IK 4, 1361). Gunnings indber. 4/4 1771: »He is most abundantly fertile in Schemes and Projects which he forms one Day and either forgets or ridicules the next«. (DM 5. r. VI s. 199).

³¹) St.G. til PEG 12/11, 27/12 1766, 10/1, 3/7 1767, 6/10 1770 (IK 4, 1290, 1292, 1294, 1313, 1368).

³²) St.G. til Reverdil nov. 1767 (Reverdil s. 112). jvf. Suhm s. 34 f.

³³) SCR til PEG 11/7, 5/12 1767, 7/8 1768 (IK 5, 1436, 1448, 1473).

³⁴) St.G. til H. W. Schmettow 25/10 1763 (DM 6. r. IV s. 54). St.G. til PEG 17/9, 1/10 1770 (IK 4, 1365, 1367).

³⁵) PEG til St.G. 10/11 1770 (IK 4, 1371). JHEB til APB 24/7 1770, 3/5 1771 (BP 720, 817). Reverdil s. 213.

³⁶) Forrige Greve J. F. Struensees Omvendelseshistorie. 1772.

temmelig overfladisk mand. Opdraget i et strengt pietistisk hjem var han slået over i den modsatte yderlighed og var blevet materialist med den grundtanke, at det gjaldt om at skaffe sig de flest mulige nydelser, når blot det ikke skadede samfundet³⁷⁾, men samtidig var han utvivlsomt ærgerrig. Hans kundskaber om politik og statsvidenskab var ikke på noget tidspunkt særlig store — han efterlod sig en meget ringe bogsamling —, men han havde optaget visse almindelige ideer fra den franske oplysningsfilosofi, og da han havde en vis flair for politik og var en udpræget principrytter, måtte han let kunne nå til det synspunkt, at han selv skulle kunne være i stand til at lede en stats styrelse. Denne opfattelse er sandsynligvis blevet bestyrket af Rantzau. Der bestod på den tid en ret stor fortrolighed mellem de to mænd, og både kongens lærer, schweizeren Reverdil, og oberst Falckenskiold hævder, at Struensee flere gange forstrakte Rantzau med penge, bl. a. for at gøre det muligt for ham at tage til hoffet i 1766³⁸⁾. Alligevel har Rantzau dog sikkert været den overlegne part; han var tyve år ældre og af gammel adel, og det har næppe så meget været et ligeligt venskab som det forhold, at den fine adelsmand nedlod sig til at protegere en ung læge af borgerlig afstamning og belære ham om de sande politiske principper. De kunne have stor glæde af i fællesskab at opstille alskens teorier om, hvordan staten rettelig burde styres, og der er næppe nogen tvivl om, at Rantzau for en stor del har formet Struensees politiske principper³⁹⁾. I Rantzaus breve til Gähler kan man finde alle de klagepunkter, Struensee senere opregnede i sit forsvarsskrift: Man berøvede kongen indflydelse på sagernes afgørelse og svækkede hans lyst til at regere ved at overvælde ham med detaliller. Administrationen var behersket af klikker og lammet af slendrian. Gunst og intriger bestemte alt, ingen turde udøve sin autoritet. Finanserne var ødelagte ved tåbelige forsøg på at skabe industrier, som landet ikke havde naturlige ressourcer til, udenlandske hoffers indflydelse var stor og trykkende, og man ofrede mere på mageskifteforhandlingerne, end nødvendigt var⁴⁰⁾.

Men een ting var at kritisere statsstyrelsen, noget andet at tænke på at tiltage sig magten. Det er overordentlig usandsynligt, at Struensee på dette tidspunkt havde planer i den retning; han tænkte netop på at opgive sin praksis og rejse til syden⁴¹⁾.

Der var i begyndelsen af 1768 heller ikke stor mulighed for at få »den gode sag« gennemført. St. Germain's kreds var blevet sprængt ved hans

³⁷⁾ Münter s. 55.

³⁸⁾ Reverdil s. 61. S. O. Falckenskiold: Gamle Erindringer. 1847. s. 26. Disse vidnesbyrd synes at være uafhængige af hinanden, og Reverdil oplyser, at han har sin viden fra en præst i Altona.

³⁹⁾ Reverdil s. 60. Falckenskiold s. 25. Forhøret over Brandt qv. 116 (IK 1, s. 301).

⁴⁰⁾ IK 1, s. 16—18.

⁴¹⁾ Münter s. 244 f.

bortrejse⁴²⁾, og Bernstorffs stilling var blevet styrket ved afsluttelsen af den foreløbige mageskiftetraktat 1767. Ved hoffet var kongens yndling grev Konrad Holck praktisk talt enerådende, og han støttede nærmest Bernstorff. Enevold Brandt, som både Rantzau og Struensee kendte, da han var stedsøn af gehejmeråd Sölenenthal i Altona, var ganske vist ved hoffet, men han formåede intet over for Holck, og skønt der omkring i landet fandtes andre meningsfæller, spillede de kun ringe rolle. General-løjtnant P. E. Gähler var den betydeligste; han havde været St. Germain's nærmeste medarbejder, og korrespondancen mellem dem udtrykker både personlig sympati og fælles politiske mål⁴³⁾. Gähler havde bevaret sin stilling som 1. deputeret i generalitets- og kommissariatskollegiet efter St. Germain's fald, antagelig fordi man ikke kunne undvære hans ubestridelige faglige dygtighed. Han var afgjort en langt større dygtighed end Rantzau, en god organisator med stor arbejdskraft og arbejdsvilje, men tillige noget forsigtig for ikke at sige frygtsom, noget kølig af væsen, meget ærgerrig og med en tilbøjelighed til at blande sig i andres kompetenceområder⁴⁴⁾. Han traf Struensee, da han opholdt sig i Glückstadt som vicekommandant 1766—67, og havde desuden korresponderet med ham angående hans broder C. A. Struensees eventuelle ansættelse i Danmark. Desuden var Gähler Rantzau's nærmeste personlige ven og førte en omfattende regelmæssig korrespondance med denne.

En anden meningsfælle var grev U. A. Holstein, fra 1767 amtmand i Tønder. Han kendte både Rantzau og Struensee og havde siddet i krigs-direktoriet sammen med St. Germain 1764—66, men han var meget ærgerrig og temmelig indbildsk, og hans tilknytning til St. Germain's kreds var ikke stærkere, end at han energisk søgte at komme frem gennem Bernstorff⁴⁵⁾. Så var oberst F. L. Arenstorff, deputeret i generalitetskollegiet, en mere stabil tilhænger. Han bevidnede gentagne gange sin tilslutning til St. Germain's ideer⁴⁶⁾, og Rantzau erklærede ham da også for en meningsfælle⁴⁷⁾. Endelig kunne man medregne Gählers broder, S. W. Gähler, præsident i Altona, men nogen aktiv handling kunne der ikke ventes af ham⁴⁸⁾.

Der eksisterede således ikke noget egentligt parti, og nogen indflydelse havde de heller ikke. Men i april 1768 blev Struensee, den tilsyneladende ubetydeligste deltager, knyttet til hoffet, og dette blev begyndelsen til en ny udvikling.

⁴²⁾ APB til JHEB 19/12 1767 (BP 482).

⁴³⁾ IK 4, 1285—1392. Se nvl. PEG til St.G. 25/8 1770 (IK 4, 1366).

⁴⁴⁾ jvf. Gunning 2/4 1771 og Keith 18/11 1771 (DM 5. r. VI s. 199, 209).

⁴⁵⁾ U. A. Holstein til JHEB 18/3 1767 (BP 1116).

⁴⁶⁾ F. L. Arenstorff til PEG 20/9, 10/10 1768, 1/11 1770 (IK 3, 442, 450, 468).

⁴⁷⁾ SCR til PEG 20/7 1768 (IK 5, 1485).

⁴⁸⁾ Sm. til sm. 22/4 1770 (IK 5, 1661).

II. *Fra Struensees tilknytning til hoffet til sommeren 1770.*

Den vigtigste og praktisk talt den eneste kilde til forholdet mellem Struensee og Rantzau i årene 1768—70 og til hele det intrigespil, der førte op til den kritiske periode i sommeren 1770, der endte med Bernstorffs afskedigelse, er en lang række breve fra Rantzau til Gæhler. Det fremgår af disse breve, at Rantzau også førte en ret omfattende korrespondance med Struensee, men såvel den som Gæhlers breve til Rantzau er gået tabt. Adskillige steder i Rantzaus breve bliver dunkle, fordi Gæhlers breve mangler, men dertil kommer, at dunkelhederne i høj grad er tilsigtede. Periodens almindelige usikkerhed skabte mistillid til brevsikkerheden⁴⁹), og det var derfor hensigten, at brevene skulle formes i så uklare vendinger, at uvedkommende ikke kunne forstå dem. Det er tydeligt nok tilfældet med disse breve. Enkelte breve kom med særlig kurer⁵⁰), og nogle blev sendt gennem fælles venner⁵¹), men langt de fleste fik Rantzau med den ordinære post, og forsigtighed var derfor påkrævet. Rantzau udtaler flere gange sin beundring over, at Gæhler kan udtrykke sig sådan, at ingen andre kan forstå det⁵²); dette har bl. a. Arup henledt opmærksomheden på, men når han mener, at brevkunsten anvendtes til at forfatte breve, hvis faktiske mening var den modsatte af den tilsyneladende, eller at man ligefrem skrev breve, der var beregnet på at falde i modpartens hænder⁵³), gælder det næppe for Rantzaus breve til Gæhler. Det er betænkeligt at gå ud fra, at brevskriverne aldrig mente, hvad de skrev, og det er som regel særdeles tydeligt, når Rantzau skriver i dunkle vendinger. Det udelukker naturligvis ikke, at tilsyneladende ganske almindelige bemærkninger kan have en skjult mening, men hvor ikke særlige omstændigheder taler for en sådan opfattelse, er det næppe tilrådeligt at antage det. Det turde også være noget overdrevet, når Arup hævder, at når som helst en person nævnes, skyldes det alene, at han i øjeblikket havde en vis politisk betydning⁵⁴); brevene er dog også almindelige privatbreve, hvor det var naturligt, at man fortalte hinanden almindelige nyheder.

Ved siden af vanskelighederne ved fortolkningen har brevene imidlertid den mangel, at de giver et uhyre ensidigt billede. Alting ses ud fra Rantzaus personlige, ret snævre synspunkt, og mens man lærer en hel del om Rantzaus syn på Struensee giver de kun sparsomme oplysninger om Struensees egen indstilling. Dertil kommer, at Rantzau i adskil-

⁴⁹) se fx. JHEB til SR 25/6 1766 (SRA 239).

⁵⁰) SCR til PEG 12/10 1768 (IK 5, 1508).

⁵¹) Sommeren 1770 sendte Rantzau fx breve gennem fru Gæhler jvf. SCR til PEG 4/7 1770 (IK 5, 1684).

⁵²) SCR til PEG 22/4, 4/10 1768 (IK 5, 1459, 1504).

⁵³) Kritiske Studier over nyere dansk Historie (HT 9. r. I s. 133—36).

⁵⁴) Smstds. s. 196.

lige tilfælde giver forkerte oplysninger, antagelig fordi han måtte være afhængig af andenhånds meddelelser, der undertiden kun var rygter. Det er dog som regel let at kontrollere de konkrete meddelelsers sandfærdighed, men netop når det gælder forholdet til Struensee, er der intet andet at sammenligne med. Rantzau synes ikke at have skjult noget for Gähler, selv om han nok fremstiller tingene på den måde, der var mest flatterende for ham selv, men det er højst sandsynligt, at Gähler i sine breve har fortiet mangt og meget, da Rantzau var berygtet for sin indiskretion, og det er i hvert fald givet, at Struensee ikke viste nogen fuld fortrolighed, mindst af alle Rantzau.

Det mest iøjnefaldende træk i brevene er den omfattende brug af kodenavne — og den stadige brug af disse synes iøvrigt at vise, at brevene ikke var beregnet på at komme modparten i hænde. Disse dæknavne var dog næppe aftalt på forhånd, men snarere udviklet af sig selv. Rantzau lancerede nogle af dem, Gähler andre, og undertiden kunne det knibe for den ene eller den anden at forstå dem, ligesom fx Rantzau kunne komme til at lægge en skjult mening i noget, hvor det absolut ikke var tiltænkt fra Gählers side⁵⁵). Men når man har hele brevrækken for sig, kan det i mange tilfælde spores, hvad der har foranlediget de forskellige dæknavne. Når fx kammerpagen F. C. Warnstedt kaldes »den attende«, er dette en forkortelse af udtrykket »en slægtning i attende led«⁵⁶), der var fremkaldt af, at en fjern slægtning af Warnstedt ægtede en fjern slægtning af Rantzau. Andre dæknavne hentyder til et eller andet knyttet til vedkommende person; således er »borgeren i Nion« Reverdil, der havde taget ophold der, »garderoben« er Holck, som var »grand maître de la garderobe«, og »Plutus« er finansmanden H. C. Schimmelmann. Nogle navne er blot en fonetisk omskrivning eller en oversættelse af personnavne, fx »Fonderlu« for van d. Lühe, og »M. l'incendie« for Brandt. Struensee omtales under flere forskellige navne, hvoraf det almindeligste er »den tavse«; dette skyldes ikke, som almindeligt antaget, at Struensee var tavs og umeddelsom vedrørende sine planer, men simpelthen, at han en tid ophørte at skrive til Rantzau. Da han begyndte igen, meddelte Rantzau Gähler dette med udtrykket: »Den tavse mand har fundet mæle igen«⁵⁷). »Æskulap« eller »lægen« hentyder til hans profession, og »M. du Lac« antagelig til den sidste stavelse i hans navn.

Andre dæknavne har nærmest karakter af onskabsfulde øgenavne eller rene skældsord. Betegnelsen »det lille hvide får« for Bernstorff er mere nedsættende end træffende, men hentyder antagelig til hans eftergivenhed over for Rusland, specielt Saldern, der i Rantzaus terminologi bærer navnet »dyret fra Gevaudan« eller »bjørnen«.

⁵⁵) SCR til PEG 7/10 1768, 5/11, 22/5 1770 (IK 5, 1505, 1631, 1661).

⁵⁶) Brev 2/6 1769 (IK 5, 1570).

⁵⁷) Brev 7/2 1769 (IK 5, 1537).

I nogle breve fra sommeren 1770 findes der endvidere en ganske særlig terminologi, der nærmer sig Arups forestillinger om vildledende brevkunst. Det er et sæt af tyrkiske og østeuropæiske betegnelser, der er så godt gennemført, at brevene ved et flygtigt øjekast ser ud, som om de handler om den russisk-tyrkiske krig. Det bedste eksempel er et brev af 7/7 1770, men selv dette kan kun illudere ved et meget flygtigt øjekast, da det må forekomme besynderligt, at Rantzau og »den tavse« i fællesskab har planlagt, hvad »sultanen«, »viziren« m. fl. skal gøre. En anden metode er anvendelsen af betragtninger over forskellige personers helbredstilstand, hvor helbredet dækker deres politiske stilling. Det er i sig selv en nærliggende analogi, og i adskillige tilfælde er det også tydeligt, at det forholder sig sådan⁵⁸); nogle steder drejer det sig dog bevisligt om ægte sygdomme.

Skønt adskillige steder i Rantzaus breve forbliver dunkle, navnlig fordi Gæhlers breve mangler, er mange kodenavne og adskillig tågetale dog temmelig let gennemtrængelig⁵⁹). Dunkelhederne er store nok til at gøre brevene uforståelige for en fuldstændig udenforstående, men en sådan ville heller ikke have nogen interesse i at opsnappe dem. Det havde derimod modparten, dvs den Bernstorffske kreds, men hvis Rantzau har troet at kunne bedrage dem, har han undervurderet deres intelligens. I mange tilfælde er omtalen af, hvad »bjørnen« eller »fåret« har foretaget sig, så udførlig, at enhver, der kendte til begivenhederne — og mest af alle de selv — måtte kunne tolke brevene. Overhovedet er Rantzaus omfattende brug af kodenavne til tider ganske overflødig. Der lyser en overdreven hemmelighedsfuldhed ud af brevene, som faktisk måtte vække mistanke straks, hvis de faldt i forkerter hænder, og man har indtryk af, at det i høj grad har moret ham at jonglere med kodenavne. Hans livlige fantasi og dramatiske sans tillige med hans selvhævdelse har sikkert været medvirkende. Ved alt dette hemmelighedskræmmeri blev det hele hævet op i et højere plan, og Rantzau kunne glæde sig ved overbevisningen om, at han var en så betydelig person, at modparten tilbragte halvdelen af deres tid med at våge over hvert skridt, han tog, for at hindre, at han nogensinde vandt indflydelse til at omstyrte deres egne skændige planer! — Det må også tages i betragtning, at anvendelsen af dæknavne var noget af en modesag, selv om ingen bruger dem i samme omfang som Rantzau. Således anvender S. W. Gæhler lejlighedsvis kodenavne i tilfælde, hvor end ikke den mest spidsfindige fortolkning kan lægge en politisk betydning i dem. Han kalder fx sin broder »ridder

⁵⁸) Se fx SCR til PEG 25/11, 29/11 1768, 26/9 1769 (IK 5, 1518—19, 1601).

⁵⁹) Inkvisitionskommissionen lod udarbejde en nøgle, men den var langt fra fuldstændig, og Gæhler nægtede at forklare meningen og hævdede endog under forhøret, at han selv ikke havde forstået brevene.

Bayard« simpelthen som en kompliment, og hans yngste søn benævnes »korsfareren«, fordi han var gået i russisk tjeneste⁶⁰).

Alligevel er der næppe tvivl om, at kodenavnene også bruges af hensyn til de politiske intriger. Rantzaus brevveksling med Gæhler begynder 1766, men dæknavnene dukker først op i løbet af 1768 og tiltager i antal op til 1770. De blev dog også anvendt af andre. F. L. Arenstorff bruger nogle af de samme, omend i mindre omfang, og også han excellerer i dunkel tale, der bliver yderligere vellykket, fordi han skrev et overmåde dårligt tysk⁶¹). Dæknavnene kan derfor ikke anføres som bevis på, at det komplot, der sejrede i sommeren 1770, var dannet allerede 1768, for skønt Arenstorff hørte til St. Germain's kreds, er der iøvrigt ikke noget tegn på, at han har deltaget aktivt i intrigen eller haft nogen særlig indflydelse i den Struensee'ske periode⁶²).

Struensees ansættelse som rejselæge. Da det var blevet bestemt, at kongen ville rejse udenlands, skulle der ansættes en rejselæge, og den 5. april 1768 blev Struensee udnævnt til denne post. Det kunne ikke være sket uden støtte fra indflydelsesrige mænd ved hoffet, og i betragtning af Holcks altformående stilling må især han have bifaldet valget af Struensee. Han vedkendte sig også sin andel deri⁶³), og Reverdil fortæller, at også Brandt anstregte sig stærkt for at skaffe Struensee indpas ved hoffet og til enhver tid lovpriste ham over for Reverdil⁶⁴). Den varmeste anbefaling kom dog sikkert fra Rantzau, der stod på god fod med Holck og senere takkede denne for Struensees udnævnelse⁶⁵). Struensee anførte også selv, at det var de to grever Rantzau samt Brandt og Holck, der skaffede ham stillingen⁶⁶). Han greb chancen med glæde. Han havde næppe politiske planer, men blev drevet af en almindelig rastløshed og ønsket om at gøre sin lykke, navnlig blandt kvinderne⁶⁷). Stillingen som rejselæge var jo også kun midlertidig, og ingen kunne vide, om Struensee kunne blive permanent knyttet til hoffet. Det er heller ikke sandsynligt, at Rantzau nærrede håb om, at Struensee skulle få stor indflydelse ved hoffet. Han ville sikkert blot gøre sin ven en tjeneste, selv om han muligvis også mente, at han kunne få gavn af, at Struensee blev knyttet til hoffet. Så havde han i hvert fald en pålidelig iagttager, der kunne holde øje med begivenhederne der og sætte Rantzau i stand til at gribe det rette øjeblik til at forsøge at blive kaldt til hoffet igen.

⁶⁰) S. W. Gæhler til PEG 18/1, 1/2 1771 (IK 3, 728, 732).

⁶¹) Arenstorff til PEG 18/10 1768, 19/7 1770 (IK 3, 451—52).

⁶²) Rantzau omtaler Arenstorff som meningsfælle, men ikke som en egentlig kampfælle. Arenstorffs breve til Gæhler viser, at han til en vis grad var indviet, så muligvis knyttede Gæhler ham til kredsen, uden at Rantzau vidste, hvor nær tilknytningen var.

⁶³) Reverdil s. 379—80. JHEB til APB 4/8 1768 (BP 638).

⁶⁴) Reverdil s. 68. Anklagen mod Struensee (IK 1, s. 138).

⁶⁵) SCR til PEG 3/5 1768 (IK 5, 1462).

⁶⁶) IK 1, s. 8. Struensee til Brandt sommeren 1771 (IK 2, 299).

⁶⁷) Münter s. 167, 244 f.

Der syntes iøvrigt at have været planer fremme om at få Rantzaus forvisning ophævet i begyndelsen af 1768. I februar havde Rantzau besøg af Holck, hvad der fik Bernstorff til at formode, at han ville blive tilbagekaldt til hoffet⁶⁸), og i et udateret brev antagelig fra slutningen af marts⁶⁹) findes der nogle meget dunkle udtalelser, der tyder på et eller andet intrigespil. Gæhler havde skrevet til Rantzau, at »man beskæftiger sig virkelig med ham«, og i den anledning erklærer Rantzau, at hvis det lykkes, er alting reddet. »Lad os derfor anvende alle midler, men vi må skjule os bag en mur, for at man ikke skal se den interesse, vi har for det . . . det er en ærlig og patriotisk interesse, men alt er tabt, hvis den bliver kendt«. Når Rantzau taler om sand fædrelandskærlighed osv, er det som regel i forbindelse med »den gode sag«, men det er ikke sandsynligt, at denne ubekendte »ham« er Struensee, for dennes forbindelse med Rantzau måtte være kendt, og det er vanskeligt at se, hvordan alt skulle være reddet, hvis blot Struensee kom til hoffet. Et andet brev fra sidste halvdel af marts synes også at afkræfte denne tanke. Heri sender Rantzau Gæhler en liste over dem, der efter hans mening burde ledsage kongen på udenlandsrejsen, deriblandt Struensee⁷⁰). Men han udkaster også tanken om, at han selv og Gæhler skulle søge at vinde indflydelse gennem Holck. Hvis de to kunne blive Holcks mentorer, kunne dette triumvirat udrette meget godt, når blot Holck ville modtage deres råd. Her er der ikke tiltænkt Struensee nogen betydningsfuld rolle.

Rantzau var som helhed ret optimistisk, og i et brev april 1768 skrev han med begejstret patos, at intet kan hindre det, som er forudbestemt til at ske; i det øjeblik, hvor man mindst af alt venter det, vil kongen kalde på sine hjælpere, og de vil komme!⁷¹). Så skete der imidlertid det uventede, at Brandt gjorde et forsøg på at styrte Holck ved at indsende en memoire til kongen af ²⁹/₄ 1768⁷²), hvor han fremstillede Holck som en slyngel af reneste vand. Det førte til Brandts øjeblikkelige forvisning, og Holcks stilling var nu fuldstændig sikker. Dette skridt fra Brandts side var utvivlsomt udelukkende hans egen idé og ikke foranlediget af Rantzau og hans kreds, for hvem det tydeligt nok kom yderst ubelejligt. Rantzau skrev i maj næsten fortvivlet, at Brandts optræden måske ville få betydningsfulde følger for »den gode sag«. Rantzau havde anbefalet

⁶⁸) JHEB til M. E. Fireks ²⁷/₂ 1768 (BP 1083).

⁶⁹) IK 5, 1457.

⁷⁰) IK 5, 1476. Brevet er udateret, og da det både i originalerne og afskrifterne befinder sig mellem breve af ¹⁴/₆ og ¹⁷/₆ 1768, har Holger Hansen ansat det til juni. Det kan dog ikke være rigtigt. Dels omtaler det, at Rantzau lige har modtaget et brev fra Holck om, at kongen måske vil rejse udenlands, og den 6. juni havde Christian VII allerede overskredet grænsen. Desuden foreslår Rantzau Struensee som rejselæge, og denne var udnævnt allerede ⁵/₄ 1768 (SCR til PEG ⁵/₄ 1768. IK 5, 1458).

⁷¹) SCR til PEG ²²/₄ 1768 (IK 5, 1459).

⁷²) IK 2, 290.

Brandt til Holck, som nu ville tro, at Rantzau havde været Brandts med-vider, og så ville Rantzau ikke kunne få adgang til kongen. Han havde ellers regnet med at kunne udrette meget godt. Men således vender alt sig mod kongens tjeneste og rettænkende mennesker. Brandt tror, at han har handlet meget klogt, men det er han ene om⁷³⁾. Rantzau opgav nu håbet for denne gang og erklærede, at han ikke engang ville tage til Slesvig (hvor kongen for tiden opholdt sig), selv om han fik ordre til det, da der for øjeblikket alligevel ikke var noget at udrette der⁷⁴⁾. Der var igrøvrigt også andre, der havde ventet Rantzaus ankomst til hoffet, men foreløbig blev det altså ikke til noget⁷⁵⁾.

Brandts fald gjorde Struensee mere betydningsfuld for Rantzau, og det ser ud til, at han også har sonderet terrænet for at se, hvilke muligheder der var for Rantzaus tilkaldelse. I et brev af ²⁰/₅ 1768 gengiver Rantzau for Gæhler en udtalelse af Struensee om Rantzaus helbred og fortæller desuden endog om Struensees egen helbredstilstand. Skønt han af og til udmalede sine forskellige sygdomme for Gæhler, går han i dette brev i den grad i detaljer, at det virker påfaldende. Der ville normalt heller ikke være nogen grund til at fortælle Gæhler om Struensees helbred. Det synes derfor at være et af de tilfælde, hvor der med helbredstilstanden menes den politiske stilling, og stykket kan uden vanskelighed fortolkes således: »Deres Excellence vil uden tvivl genvinde Deres helbred (komme til hoffet igen), hvis blot De forbliver i sengen (undlader at tage til Slesvig). Jeg ser endnu ikke så klart, at jeg kan sige, hvor den egentlige kilde til Deres sygdom (forvisning fra hoffet) er, men jeg opdager flere og flere gunstige symptomer og ufejlbare hjælpemidler (alt tyder på, at Rantzau vil komme til hoffet; det kan ikke slå fejl). I mellemtiden vil det være bedst for Deres Excellence at spare på kræfterne (forholde sig afventende) for det tilfældes skyld, at De blev nødt til at rejse til badene (til København?). Jeg har lige selv bevist det: en streng diæt, megen hvile, en stille og tilbagetrukken tilværelse i ti dage med enkelte lægemidler på rette tid har bragt mig på benene, og jeg har det nu ganske anderledes, end da jeg ankom. (Struensee indtog ved sin ankomst til hoffet en usikker stilling, men holdt sig tilbage en tid og står nu sikkert)«. Normalt ville man heller ikke vente, at Gæhler ville udtale sig med autoritet i medicinske spørgsmål — der findes ikke andre eksempler derpå — men i dette tilfælde svarede han, at han ikke anså det råd for godt, og Rantzau samtykkede i, at det var forhastet og i det

⁷³⁾ SCR til PEG ⁹/₅, ⁶/₅ 1768 (IK 5, 1462—63).

⁷⁴⁾ Brev ¹³/₅ 1768 (IK 5, 1465). Når Rantzau ¹⁷/₅ skriver, at han er utålmodig efter at tage til Slesvig, men hindres af sin sygdom, er det sandsynligvis et af de tilfælde, hvor den egentlige mening er den modsatte af den tilsyneladende. Han lagde sig syg ved kongens ankomst til Slesvig, fordi han ikke anså det for opportunt at tage dertil selv efter ordre. Det samme trick anvendte han igen i juni 1770.

⁷⁵⁾ JHEB til DR ¹¹/₅ 1768 (BP 1564).

hele taget værdiløst⁷⁶). Hvis denne tolkning er rigtig, har Struensee kendt og muligvis medvirket ved planer om at få Rantzau forvisning hævet, men det er ikke sandsynligt, at Rantzau og Gähler indviede Struensee i alt. Den måde, hvorpå hans råd affejes, viser, at han blev betragtet som en underordnet, der ikke skulle gøre sig alt for klog på ting, han ikke forstod sig nok på.

Nu var der imidlertid ikke noget at gøre, før kongen kom tilbage, og i mellemtiden lagde Rantzau planer for »den gode sag«. Den væsentligste forudsætning for dens sejr var efter hans mening et snævert og fortroligt samarbejde mellem ham og Gähler⁷⁷). Gählers særlige opgave skulle være foreløbig at bevare sit gode omdømme i København, men dog samtidig i hemmelighed underminere systemet, indtil det afgørende øjeblik kom. Han skulle være reserven, og når slaget var endt, skulle han samle alle de hidtil splittede kræfter — hvormed sikkert menes de for øjeblikket forviste tilhængere af »den gode sag«⁷⁸). Rantzau skulle forholde sig rolig og hykle tilfredshed med de bestående forhold, så han ikke pådrog sig nogen mistanke, men kunne være rede, når tiden var inde. Samtidig skulle han dog søge at samle tilhængere, og efter Gählers ønske skulle der lægges særlig vægt på at vinde Carl af Hessen⁷⁹). Rantzau mente dog, at intet ville kunne fjerne prinsen fra Bernstorff, og hældede efterhånden til den anskuelse, at det ville være nytteløst at prøve, for selv om man vandt ham, og han kom i forgrunden, ville han ikke kunne holde stillingen, dels fordi kongen afskyede ham, dels fordi han ikke havde karakterstyrke nok⁸⁰).

Rantzau var øjensynlig utålmodig, men han anså tydeligt nok Gähler for lederen og udbad sig altid dennes bedømmelse af sine forskellige fantasifulde planer⁸¹). Tilsyneladende var der en reel intrige i gang, men Rantzau's planer gjaldt dog mere det, han gerne ville gøre eller se gjort, end det, han faktisk gjorde, og den optimistiske tone over mange af hans udtalelser hvilede ikke på noget reelt grundlag. Partiets svaghed var sikkert grunden til, at Gähler, der havde betydelig mere realpolitisk sans, så stærkt insisterede på, at man skulle søge kontakt med Carl af Hessen, hvis position ville gøre ham til et værdifuldt aktiv. Muligvis var det tan-

⁷⁶) SCR til PEG IK 5, 1469. Dette stykke er dog noget dunkelt.

⁷⁷) Breve 9/8, 27/8 1768 (IK 5, 1491, 1496).

⁷⁸) Breve 10/8, 17/8, 22/7, 28/7 1768 (IK 5, 1474, 1477, 1486—87).

⁷⁹) Breve 29/7, 9/8, 27/9, 7/10 1768 (IK 5, 1488, 1491, 1503, 1505). Brevene af 5/7, 22/7 og 29/7 1768 indeholder nogle meget dunkle udtalelser, som øjensynlig angår arbejdet for »den gode sag«, men hvis detaljer ikke kan udredes.

⁸⁰) Breve 28/10, 1/11 1768 (IK 5, 1511—12). Derimod nærrede Rantzau sikre forventninger om at kunne vinde oberst Fircks, kommandanten i Nyborg, og hofintendant W. T. Wegener (Brev af 1/11 68). S. W. Gähler skulle efter hans plan indtræde i konseillet, fordi Gähler som militærperson ikke kunne tage sæde der. (Brev 17/8 68. IK 5, 1477). Derimod blev grev C. E. Rantzau-Rastorff affærdiget som værdiløs. (Brev 9/10 68. IK 5, 1504).

⁸¹) Brev 17/6 1768 (IK 5, 1477).

ken, at prinsen skulle tage Bernstorffs plads, men det strandede på hans faste tilknytning til Bernstorff, og desuden gjorde Rantzau faktisk ikke noget effektivt forsøg på at vinde ham.

Undertiden kunne Rantzau dog tvivle på, at det nogensinde ville lykkes at indgive kongen de sande principper⁸²), og han konstaterede med bitter undren, at alle mulige mennesker holdt fast ved Bernstorff, så at det måske blev nødvendigt at forsones sig med ham⁸³). Han talte om at tage sin afsked og erklærede i slutningen af 1768, at hvis kongens hjemkomst ikke bragte nogen ændring, ville han i hvert fald søge et års orlov⁸⁴).

I alle disse planer var der ikke tiltænkt Struensee nogen opgave. Et tydeligt bevis på dette er, at Rantzau i november 1768 klagede over, at der ikke var nogen i kongens omgivelser, der kunne tale til ham på den rette måde; han håbede, at Gähler — ikke Struensee — kunne få mulighed for at gøre det⁸⁵). Samtidig korresponderede han dog med Struensee, og hans detaillerede oplysninger om rejsens forløb stammede sikkert fra ham. Det er uvist, om Rantzau havde givet Struensee instruktioner med på rejsen, men det er ikke sandsynligt og ville også have været nytteløst, da Struensee måtte indrette sig efter de forhåndenværende omstændigheder. — Rantzau må hurtigt have hørt om Struensees voksende gunst hos kongen, men den betød endnu kun lidt over for Holcks indflydelse, og Bernstorff støttede Holck, fordi han regnede med at kunne bruge ham til at påvirke kongen⁸⁶). Bernstorff så derfor ikke med synderlig velvilje på Struensees begyndende indflydelse, men han mente dog, at Struensee ikke ville få nogen større betydning, fordi han ikke forstod sig på den rette omgangstone, og fordi Holck begyndte at blive urolig og derfor ville hindre noget sådant⁸⁷). Struensee modarbejdede utvivlsomt Holck⁸⁸), men det var antagelig på eget initiativ uden opfordring fra Rantzau.

I de Bernstorffske kredse mente man, at Rantzau og de andre, der havde anbefalet Struensee som rejselæge, havde politiske motiver, og at Struensee under Rantzaus ledelse ville styrte Holck, når kongen kom hjem⁸⁹). Det kan imidlertid ikke bevises, at Struensee under rejsen blandede sig i politik, og Brandts pludselige optræden i Paris i november 1768 var sikkert et rent personligt — og mislykket — forsøg på at blive taget til nåde igen; både Struensee og Rantzau var vist uvidende om hans hen-

⁸²) 25/11 1768 (IK 5, 1518) siger han dog med pludselig bitterhed, at hvis han får adgang til hoffet, sker det kun, for at kongen kan have en til at fortælle om sine rejser.

⁸³) Brev 28/10 1768 (IK 5, 1511).

⁸⁴) Breve 10/10, 23/12, 29/12 1768 (IK 5, 1506, 1526, 1528).

⁸⁵) Brev nov. 1768 (IK 5, 1514).

⁸⁶) JHEB til APB 4/8 1768 (BP 638).

⁸⁷) Sm. til sm. 22/8 1768 og til DR 4/8 1768 (BP 644, 1583).

⁸⁸) Sm. til APB 22/8 1768 og til DR 22/8 1768 (BP 644, 1586). SR til JHEB 3/9 1768 (SRA 254).

⁸⁹) SR til JHEB 3/9, 5/11 1768 (SRA 254, 257).

sigt⁹⁰), og Bernstorff erklærede selv, at der ikke var betydelige intriger under rejsen⁹¹). Ganske vist har Holger Hansen i en række af Rantzaus breve fra efteråret 1768 tolket dæknævnet »doktor« som Struensee, og hvis dette er rigtigt, må Struensee allerede da have haft stor politisk magt. En nærmere undersøgelse⁹²) viser dog tydeligt, at »doktor« er Christian VII, og navnet skyldtes, at kongen var blevet udnævnt til æresdoktor ved Oxford universitet⁹³).

Da det i november 1768 blev bestemt, at Struensee skulle følge med til København som fast hofmedicus, talte Bernstorff alvorligt med ham om hans forbindelser og tog visse forholdsregler, som skulle sikre, at han holdt sine løfter, da det i alle tilfælde var umuligt at få ham afskediget⁹⁴). Holm har utvivlsomt ret i, at det har drejet sig om Struensees forbindelse med Rantzau, og at Struensee ligesom tidligere Holck måtte love Bernstorff ikke at blande sig i politik⁹⁵). Muligvis hørte Rantzau noget om denne samtale, for i december begyndte han at omtale Struensee temmelig køligt. Han havde spurgt Struensee, om han kunne vente gode betingelser, hvis han tog sin afsked, og Struensee svarede, at det kunne han, men at det næppe var i Rantzaus interesse at tage et sådant skridt⁹⁶). Men da Struensee senere vendte tilbage til emnet, mente Rantzau, at det var på tilskyndelse fra Bernstorff, og svarede slet ikke⁹⁷). I januar 1769 skrev han med slet skjult bitterhed, at Struensee nu var gået over til Bernstorffs parti, og »selv om han endnu bevarer en rest af ærbødighed for sin gamle velgører, ser man allerede enden på det«⁹⁸). Denne opfattelse blev yderligere bestyrket ved, at Struensee ikke besøgte Rantzau på tilbagevejen til København januar 1769⁹⁹), og selv da Rantzau havde fået et yderst elskværdigt brev fra Struensee, lod han sig ikke formilde: »Æskulap har skrevet til mig i en tone, som jeg for otte måneder siden ville have troet tilhørte en ærlig mand, som elsker mig, og som jeg i dag kun kan betragte som det sidste bjæf fra en ærlig mand, der føler, at han bør elske mig: in fine videbitur cujus toni«¹⁰⁰). — Det så således nærmest ud til, at forbindelsen mellem Rantzau og Struensee skulle ophøre; den personlige kontakt kunne nu kun opretholdes gennem breve.

⁹⁰) SCR til PEG 25/11 1768 (IK 5, 1518). Struensees forsvarsskrift IK 1, s. 9.

⁹¹) JHEB til DR 29/11 1768 (BP 1604).

⁹²) Specielt af brevene 4/10 og 14/10 1768 (IK 5, 1504, 1507). I det første står der »Philosophof . . . har aldrig ophørt at følge kongen« og i det sidste »det, Deres Excellence fortæller om Filosoffen, der altid følger doktoren«.

⁹³) SCR til PEG 4/10 1768 (IK 5, 1504).

⁹⁴) JHEB til DR 29/11 1768 (BP 1604).

⁹⁵) Holm IV, 1 s. 179.

⁹⁶) SCR til PEG 16/12, 23/12 1768 (IK 5, 1524, 1526).

⁹⁷) Brev 29/12 1768 (IK 5, 1528).

⁹⁸) Brev 1/1 1769 (IK 5, 1529).

⁹⁹) Brev 6/1 1769 (IK 5, 1530).

¹⁰⁰) Brev 13/1 1769 (IK 5, 1532).

Efter kongens hjemkomst. Struensee indtog ingenlunde nogen særlig fremtrædende stilling ved hoffet; han var blot en af kongens livlæger og vakte ingen opmærksomhed. Først så sent som august 1769 bemærkede Bernstorff, at Struensee vandt terræn hos kongen¹⁰¹), og Struensee erklærede selv, at han det første halve år efter kongens hjemkomst slet ikke indlod sig på politik¹⁰²), hvad der også bekræftes fra andre sider¹⁰³). Iøvrigt havde han heller ikke megen kontakt med hof- og regeringskredse, før han i maj 1769 blev etatsråd med adgang til at spise ved det andet hoftaffel, og under de almindeligt ustabile forhold kunne ingen føle sig sikker på sin stilling.

Men samtidig voksede hans indflydelse på kongen¹⁰⁴), og ifølge hans eget udsagn søgte han at indpode denne sådanne grundsætninger, som ville være nyttige for ham¹⁰⁵), dvs. Struensees almindelige politiske principper, der bl. a. tilsigtede at få kongen til at frigøre sig for andres indflydelse, mest Holcks, men også konseillets. Det sidste var sikkert temmelig let, da Christian fra sin pure ungdom havde haft lyst til at ophæve konseillet og havde næret uvilje mod sine ministre; men han havde manglet viljekraft til at fastholde sine synspunkter over for de gamle ministre, hvis autoritet virkede overvældende på ham. En væsentlig grund til Struensees store gunst hos kongen var sikkert, at han opmuntrede ham til at følge sine egne ideer og støttede hans vaklende viljekraft over for ministrene¹⁰⁶). Struensee søgte måske ikke direkte at styrte Holck, men dennes indflydelse svækkedes ved kongens fortrolighed til Struensee; dertil kom, at Christian VII's forkærlighed for fornøjelser og eskapader, som Holck havde ført an i, nu afløstes af en tiltagende kedsomhed og melankoli, og Struensee havde vist en gavnlig virkning på kongens oprevne nerver. Hans egen beskrivelse af kongens tilstand viser, at han hurtigt må have set, at Christian VII led af mentale forstyrrelser, men i begyndelsen nærede han måske håb om at kunne helbrede dem¹⁰⁷).

I løbet af sommeren 1769 ændredes Struensees passive holdning¹⁰⁸), og han synes fra denne tid at være begyndt at beskæftige sig med politik, antagelig fordi han nu kunne se midlerne til at vinde politisk indflydelse; nu vidste han, at han kunne påvirke kongen. Hans nærmere kontakt med Karoline Mathilde fra sensommeren havde derimod næppe

¹⁰¹) JHEB til DR 5/8 1769 (BP 1617).

¹⁰²) IK 1, s. 10.

¹⁰³) bl. a. af Birgitte Gabel (Holm IV, 1 s. 202 f) og Wasserschlebe (Molbech: Oplysninger til Kristian den Syvendes, Hoffets og Struensees Historie. HT 2. r. IV s. 626).

¹⁰⁴) Struensees memoire om kongens tilstand (IK 2, s. 164). Blossets indb. 25/4 1769. (E. de Barthélemy: Struensee d'après les dépêches du ministre de la France à Copenhague. Revue d'hist. diplomatique I. 1887. s. 90).

¹⁰⁵) IK 1, s. 10.

¹⁰⁶) smstds. s. 18. Holm IV, 1 s. 60. A. Linvald: Struensee og den danske Centraladministration. (Den danske Centraladministration. red. Sachs. 1921. s. 269 ff).

¹⁰⁷) IK 2, s. 162—79

¹⁰⁸) IK 1, s. 10 ff.

nogen betydning i denne henseende, for hun havde ingen politisk magt. Det lykkedes muligvis Struensee at tilvejebringe en tilnærmelse mellem kongen og dronningen¹⁰⁹), men i så fald resulterede det kun i, at hendes indflydelse på kongen forstærkede Struensees. I løbet af vinterhalvåret 1769—70 lykkedes det ham at opnå så stor magt, at Luxdorp den 17. maj 1770 kunne skrive, at »Struensee gjør alle Ting«¹¹⁰). L. Koch mener, at Struensee tiltog sig magten, fordi han p. g. a. sit forhold til dronningen måtte sikre sin stilling¹¹¹), men det er næppe rigtigt, for han brød sig ikke om, hvad der blev sagt om ham, og det er heller ikke sandsynligt, at han har villet forholdet til Karoline Mathilde som et middel til magt, selv om han muligvis anså det for en styrkelse af sin stilling ud fra den betragtning, at man intet turde gøre ham, så længe hans skæbne var knyttet til dronningens¹¹²). Han blev drevet dels af et oprigtigt ønske om at reformere¹¹³), dels af en stærk personlig ærgerrighed. Han havde temmelig høje tanker om sig selv, og de var blevet bestyrket af andre. Rantzau nævnes adskillige steder som den, der ved smiger havde givet Struensee overdrevne tanker om sine evner som statsmand¹¹⁴), og det er nok tænkeligt, at Rantzau har forstærket sine udtalelser i den retning, efter at Struensee var blevet knyttet til hoffet og derfor eventuelt kunne få politisk indflydelse. Men Struensee havde næppe så tidligt som sommeren 1769 bestemte planer om, hvor langt han ville gå; de udviklede sig efter omstændighederne — »et skridt drager det andet efter sig«¹¹⁵) — og det er usandsynligt, at Rantzau har kendt til dem, endsige haft nogen som helst indflydelse på dem.

Rantzau var meget skuffet over, at kongens hjemkomst ikke bragte nogen ændring, men gjorde dog ikke alvor af at tage sin afsked. Han håbede i den første tid på at få hjælp fra Holck¹¹⁶), men var dog ikke meget optimistisk, og hans udtalelser om »den gode sags« sejr var mere fremkaldt af ønsker og hævnærgerrighed end baseret på reelle muligheder¹¹⁷). I slutningen af marts blussede håbet om Bernstorffs snarlige fald op — »Stormen når snart sit højdepunkt«¹¹⁸) — men det var en for-

¹⁰⁹) IK 1, s. 13 f. Biehl s. 58.

¹¹⁰) Luxdorps Dagbøger I 1915. s. 396.

¹¹¹) L. Koch: Struensees Parti (HT 6. r. V s. 90).

¹¹²) Reverdil s. 396.

¹¹³) Münter s. 65, 167.

¹¹⁴) smstds. IK 1, s. 8. Molbech s. 620. Reverdil s. 62. Forhøret over Brandt IK 1, s. 301.

¹¹⁵) Münter s. 167.

¹¹⁶) SCR til PEG ³/₂, ¹⁰/₂, ²⁴/₂ 1769 (IK 5, 1536, 1538, 1542).

¹¹⁷) se fx breve ⁶/₃, ¹⁷/₃ 1769 (IK 5, 1545, 1548).

¹¹⁸) Breve ²⁴/₃, ²⁸/₃ 1769 (IK 5, 1550—51). Ved et brev ²⁴/₃ 1769 er der vedlagt en udateret skrivelse i en anden hånd end Rantzaus, hvor der med gennemført anvendelse af kodenavne omtales en intrige mellem Danneskiold-Laurvig og A. Hauch med det formål at styrte Saldern og Bernstorff. Det foreslås at forene kræfter med dem og så skyde dem ud, når resultatet var nået. To personer under de uopklarlige dæknavne »læsningen« og »apoteket« omtales som Bernstorffs redskaber og derfor unyttige. Hvis nogen af dem er Struensee, hvis almindelige dæknavn dog var »den tavsek«, blev han på dette tidspunkt regnet for tabt. — I Rantzaus brev er der

hastet optimisme. Foråret 1769 var en rolig periode, og Gæhler bemærkede netop på samme tid, at der herskede idel harmoni ved hoffet¹¹⁹). I maj var Rantzau atter mismodig¹²⁰), og han blev fra nu af mest optaget af og forbitret over sine forskellige processer. I juni blev han næsten desperat og foreslog pludselig Gæhler, at han skulle tage til København, og skønt Gæhler indstændigt frarådede det, blev han ved med at lege med tanken om at tage sin afsked og slå sig ned i hovedstaden for at udrette noget der¹²¹). Han syntes vist, at når det stadig ikke blev til noget med »den gode sag«, skyldtes det, at han ikke selv var på stedet. Gæhler søgte at lægge en dæmper på ham, og Rantzau resignerede endelig hen på sommeren 1769, gik med til intet at foretage sig og sank hen i almindelig pessimisme¹²²).

Hans holdning over for Struensee var i begyndelsen temmelig forbeholden. Han havde dog genoptaget korrespondancen med ham¹²³), selv om tonen var kølig, fordi Struensee ikke havde skrevet i længere tid. Da Rantzau fik at vide, at tavsheden skyldtes politiske hensyn, anså han det nærmest for en dårlig undskyldning, og han var i det hele taget temmelig utilfreds med Struensee¹²⁴). Denne kom imidlertid i kontakt med Gæhler, der muligvis optrådte som mægler, for allerede i februar 1769 skiftede Rantzau stemning; han roste Struensee og erklærede, at man kunne vente sig meget af hans klogskab. Hvis Struensee også havde svigtet, ville Rantzau være gået i kloster, men nu vidste han, hvor han stod m. h. t. ham¹²⁵). Disse udtalelser hentyder muligvis til Struensees politiske stillingtagen, men de er måske også udtryk for tilfredsstillet forfængelighed. Fra Rantzaus synspunkt var Struensee hans protegé, der var ham tak skyldig, og tanken om, at Struensee skulle afbryde forbindelsen, var derfor en krænkelse af Rantzaus selvfølelse.

Efterhånden erfarede greven, at Struensee vandt indflydelse hos kongen — i juli 1769 omtaler han ham som favorit¹²⁶) — og han tøvede ikke med at benytte sig af det. Han sendte Gæhler sit forsvar i processen med Wedel-Jarlsberg¹²⁷) og bad ham vise det til Struensee, for »han kender

ingen hentydning til nogen vedlagt skrivelse, men med undtagelse af de to uopklarede navne er dæknavnene de samme, som han ellers bruger, og han taler i brevet også om de eksisterende tendenser til at svække Bernstorffs stilling.

¹¹⁹) PEG til ST. G. 7/3 1769 (IK 4, 1349).

¹²⁰) SCR til PEG 2/5, 16/5 1769 (IK 5, 1561, 1565).

¹²¹) Breve 6/6, 18/7 1769 (IK 5, 1571, 1582).

¹²²) Breve 27/7, 6/8, 29/8 1769 (IK 5, 1585, 1588, 1594).

¹²³) Breve 16/5, 12/6 1769 (IK 5, 1565, 1573).

¹²⁴) Brev 22/1 1769 (IK 5, 1534). Dette sted er dog temmelig dunkelt.

¹²⁵) Breve 7/2, 17/2 1769 (IK 5, 1537, 1540).

¹²⁶) Brev 24/7 1769 (IK 5, 1584).

¹²⁷) Wedel-Jarlsberg havde arresteret en løjtnant West, som mod hans advarsel havde foretaget ulovlig hvervning i Norge og optrådt uden hensyn til Wedel-Jarlsberg, som var generalløjtnant. Denne klagede over, at Rantzau havde beskyttet West og beskyldt W.-J. for at overtræde kongens befalinger. 22/3 1769 nedsattes en general-krigsret i Itzehoe i denne sag, og andre sager, bl. a. mellem Rantzau og general-

kongens tænke måde, måske vil han læse det, muligvis kan det gøre nogen virkning¹²⁸). Men dette var en personlig fordel, Rantzau ville opnå, og der kan ikke i det første halve år af 1769 i hans breve findes klare tegn på, at Struensee skulle drages rigtigt ind i de politiske planer. Tværtimod understregede Rantzau over for Gæhler, at Struensee ikke skulle have alting at vide¹²⁹), og i slutningen af juni klagede han atter over, at Struensee langsomt fjernede sig fra den mand, hvem han skyldte sin lykke¹³⁰). Det nyttede ikke, at Struensee skrev yderst elskværdige breve til Rantzau; denne tolkede dem kun som bevis på, at Struensee snart ville falde og derfor ville få brug for Rantzaus venskab igen¹³¹), og han var fremdeles meget kritisk over for ham: »Jeg har stadig en dårlig mening om hans væsen¹³²). Det fremgår ikke klart, hvad der var grunden til denne holdning; måske følte Rantzau sig forurettet, fordi Struensee ikke viste ham fortrolighed, eller fordi han ikke gjorde noget aktivt for at få Rantzaus forvisning fra hoffet ophævet.

Det er letforståeligt, at Struensee ikke ønskede at sætte sin endnu langt fra sikre stilling på spil for at få Rantzau til hoffet, men der er ingen grund til at tro, at hans elskværdige breve ikke skulle være ærligt mente. Han viste ganske vist ikke Rantzau fuld fortrolighed, men det havde sikkert også været uklogt, og Rantzau var jo heller ikke åbenhjertig over for Struensee.

Fra Rantzaus synspunkt blev det ikke stort bedre i løbet af efteråret 1769. Hans breve rummer de sædvanlige bitre angreb på den Bernstorffske kreds¹³³), men han havde ikke store forhåbninger. Ganske vist bedyrede han, at partiet var stærkt nok, men indrømmede, at kun en uventet og tvingende begivenhed kunne rokke magthavernes gunst for modpartiet. Men når øjeblikket kom, skulle de forene sig, og Gæhler skulle være lederen¹³⁴). Struensee holdt sig øjensynlig tilbage, og Rantzau var i længere tid utilfreds med ham¹³⁵), men efter at have fået en forklaring, ind-

auditør Borthuus i gældsspørgsmål og en klage fra løjtnant Lammers mod Rantzau, henvistes senere til denne krigsret.

¹²⁸) SCR til PEG 18/4 1769 (IK 5, 1557). Rantzau bad gentagne gange Gæhler om at tale med Struensee om hans processer (Breve 2/5, 16/5, 20/10 1769, 9/2, 13/2, 27/2 1770. IK 5, 1561, 1565, 1608, 1641—42, 1646). Det kan næppe betyde andet, end at Struensee skulle påvirke kongen eller andre til fordel for Rantzau, og det står i skærende modstrid med Rantzaus jævnlige udtalelser om, at han ikke ville søge at opnå noget gennem favoritter, men kun ad lovlig officiel vej (breve 9/3 1768, 30/6 1769. IK 5, 1455, 1577). I brevet 13/2 1770 skriver Rantzau endog ligeud, at Struensee gerne skulle påvirke en eller anden minister, fordi Rantzau selv ikke ville benytte en sådan metode.

¹²⁹) Brev 6/6 1769 (IK 5, 1571).

¹³⁰) Brev 30/6 1769 (IK 5, 1577). Adskillige steder er dog dunkle.

¹³¹) Brev 23/7 1769 (IK 5, 1584). Dette stykke er iøvrigt et godt eksempel på en kode-skrift bygget over helbredstilstanden.

¹³²) Brev 3/8 1769 (IK 5, 1587).

¹³³) Brev 7/12 1769 (IK 5, 1623).

¹³⁴) Brev 17/11 1769 (IK 5, 1617), jvf. også IK 5, 1618.

¹³⁵) Brev 27/10 1769 (IK 5, 1611).

rømmede han, at Struensee for sin egen skyld måtte søge at bevare sin stilling¹³⁶). Det er muligt, at Struensee på en eller anden måde tilsagde sin støtte, siden Rantzau kunne erklære, at alle, der burde være i partiet, var der¹³⁷), men efter hans mening måtte det dog snarest påhvile Gæhler at gøre det første fremstød¹³⁸). I begyndelsen af december 1769 erklærede Rantzau ganske vist, at han var tilfreds med Struensee, men tilføjede, at det mere skyldtes hans eget mådehold end Struensees magt eller gode vilje¹³⁹). En uge efter var han dog ligefrem begejstret over et brev fra Struensee, som øjensynlig havde meddelt, at han ville foretage sig noget aktivt vedrørende Rantzaus processer; Rantzau erklærede dog, at når Struensee var så venligsindet, måtte hans stilling ikke udsættes for fare, men skulle bevares for »den gode sag«¹⁴⁰). Bortset fra en tidligere udtalelse i november om, at Struensee var en stor statsmand¹⁴¹), er dette brev det første, der viser, at Rantzau virkelig regnede med Struensees politiske magt og hans hjælp til »den gode sag«s gennemførelse¹⁴²).

Det kan ikke siges med sikkerhed, hvad der var årsagen til Rantzaus meget svingende bedømmelser af Struensee, men det ligger nær at formode, at Struensee ikke har været aktiv nok efter Rantzaus smag, og navnlig at han ikke har fulgt hans råd. Det fremgår af et brev af 29/12 1769, at Rantzau havde rådet Struensee til at forlade sig på sin lægekunst og søge at blive så fuldstændig uundværlig for kongen, at denne i sin egen interesse ville holde fast ved ham. Hvis Struensee opgav denne fremgangsmåde, kunne og burde han falde¹⁴³). Som helhed havde Rantzau ikke stor tillid til Struensee eller hans dømmekraft; han stolede ikke altid på det, Struensee skrev til ham, hvad der kom tydeligt frem i anledning af Struensees sammenstød med Filosofoff i begyndelsen af januar 1770¹⁴⁴). Rantzau anmodede Gæhler om nærmere besked, fordi Struensee ville fremstille episoden i det for ham mest gunstige lys, og Rantzau ville i det hele taget gerne vide, om han kunne stole på, hvad Struensee sagde om sig selv, da han ikke ville risikere at vise ham større tillid, end han fortjente¹⁴⁵). — Men umiddelbart derefter opgav han ethvert håb om at opnå noget gennem Struensee. 16/1 1770 skrev han således, at nu måtte Struensee gå sine egne veje. Når han ikke kunne stå fast ved egen kraft, var han ingen nytte til, selv om han blev ved protektion, og desuden sagde

¹³⁶) Brev 3/11 1769 (IK 5, 1613).

¹³⁷) Brev 17/11 1769 (IK 5, 1617).

¹³⁸) Brev 28/11 1769 (IK 5, 1620). Dette stykke, der øjensynlig er svar på noget af Gæhlers brev, er dog overordentlig dunkelt.

¹³⁹) Brev 2/12 1769 (IK 5, 1622).

¹⁴⁰) Brev 7/12 1769 (IK 5, 1623).

¹⁴¹) Brev 24/11 1769 (IK 5, 1619).

¹⁴²) I brevene 14/11 og 23/11 1769 råder Rantzau Gæhler til at søge Struensees lægehjælp, men dette synes at være en ægte sygdom, da Gæhler faktisk led meget af podagra.

¹⁴³) Breve 29/12 1769, 9/3 1770 (IK 5, 1629, 1648).

¹⁴⁴) Filosofoff havde i teatret, antagelig med vilje, spyttet på Struensee.

¹⁴⁵) Breve 9/1, 12/1, 19/1 1770 (IK 5, 1632—33, 1635).

man, at han meget snart ville falde¹⁴⁶). Denne udtalelse kan sikkert kun skyldes, at Rantzau havde hørt om Struensees forhold til dronningen, og det hjalp ikke, at Struensee selv skrev og forklarede, at selv om hans stilling ikke tillod ham at rådføre sig med nogen, var han fuldt ud klar over situationens vanskelighed. Det anså Rantzau for en ynkelig forklaring, og han tog Struensees snarlige fald for givet¹⁴⁷). I februar erfarede han ganske vist, at Struensee alligevel holdt sin stilling, men han var fremdeles lidet optimistisk. Han var ved at fortvivle over sine processer og talte atter om at tage sin afsked¹⁴⁸); han ventede sig ikke noget af Struensee, og skønt han jævnlig bedyrede sit venskab for ham, viste han ham absolut ikke fortrolighed, og deres korrespondance aftog efterhånden¹⁴⁹).

III. Krisen i sommeren 1770.

Faktisk var Rantzau magtesløs. Det afhang udelukkende af Struensee, om der skulle gøres noget effektivt for »den gode sag«, og den afgørende krise indtraf under hoffets ophold i Holsten sommeren 1770. Det er umuligt at fastslå med sikkerhed, hvem der fik gennemført denne rejse. Der taltes om den allerede om vinteren, og på dette tidspunkt havde Holck endnu en vis indflydelse¹⁵⁰), men det var om foråret den almindelige mening, at der forestod en krise, hvor Struensee og kammerherre F. C. Warnstedt ville spille en rolle; den 7. maj skrev Luxdorph: »Alting er i en Crisi til Hove«¹⁵¹), og Holck var lige ved at blive styrtet på denne tid¹⁵²). Antagelig mente man dog, at krisen ville være begrænset til hoffets interne anliggender; at man i almindelighed ikke tillagde Struensee vidtgående planer, fremgår tydeligt af, at H. C. Meinig ^{12/5} 1770 kunne indberette til Hansestæderne om Struensee, at »Han nærer endnu stoltere Tanker og prætenderer engang at blive virkelig Hofmester hos Kronprindsen«¹⁵³). Men Struensees indflydelse voksede stadig, og da hoffet i juni drog af sted til hertugdømmerne, var hans position så stærk, at han antagelig kunne have hindret rejsen, hvis han havde villet¹⁵⁴).

¹⁴⁶) IK 5, 1634.

¹⁴⁷) Breve ^{19/1}, ^{30/1} 1770 (IK 5, 1635, 1638).

¹⁴⁸) Breve ^{9/2}, ^{16/2} 1770 (IK 5, 1641, 1643).

¹⁴⁹) sml. breve ^{27/2}, ^{22/4} 1770 (IK 5, 1646, 1661). Rantzau var stadig utilfreds med, at Struensee ikke baserede sin stilling på sin lægekunst (^{6/3} 1770. IK 5, 1648), og nogle højst fantastiske planer, han i januar 1770 havde haft om at vinde Saldern, var ikke blevet til noget (breve ^{9/1}, ^{12/1}, ^{19/1} 1770).

¹⁵⁰) Reverdil s. 154. Struensees forsvar IK 1, s. 14.

¹⁵¹) Luxdorfs Dagbøger I s. 395.

¹⁵²) Louise Gram til fru Løvenskjold ^{3/5} 1770 (Tilskueren 1900 s. 799). SCR til PEG ^{13/4}, ^{22/4} 1770 (IK 5, 1658, 1661). Blosset ^{8/5} 1770 (Barthélemy: Hist. d. relat. s. 320).

¹⁵³) DM 5. r. III s. 309.

¹⁵⁴) I dep. ^{8/5} skrev Blosset, at dronningens parti manglede en leder, men ^{12/6} omtaler han Struensee som lederen (Barthélemy s. 320). C. L. Stemann til U. A. Holstein ^{9/6} 1770: »Struensee tiltrækker sig megen opmærksomhed, og det går tilbage for konseillet.« (Gaspari Urkunden 1789 s. 491).

Hvis Struensee om foråret havde bestemte politiske planer, har Rantzau ikke kendt dem, for skønt han tidligt hørte om rejsen, ventede han sig endnu i maj ikke noget særligt af den¹⁵⁵). Det personlige forhold til Struensee var godt nok, og Rantzau udtalte sig om ham i høje toner: »Den tavse er min øjesten, min kæreste ven, mit eet og alt«, men han nærrede kun ringe tro på, at Struensee skulle kunne udrette noget. »Hvad han end gør eller ikke gør, kan vi intet håbe deraf. Hans lænker er uløselige. Kun en altomvæltende begivenhed kan genoprette alt . . . Vi er kun to, og vi kan hverken håbe på at frelse noget eller samle tilhængere«¹⁵⁶). Vel er Struensee klog, men lykken er en dåre, og selv om Warnstedt har vilje, har han hverken magt eller evner¹⁵⁷). I slutningen af maj 1770 begyndte Rantzau at nære større forhåbninger til Struensees magt¹⁵⁸), men var noget betænkelig ved hans fremgangsmåder¹⁵⁹). Han var heller ikke sikker på, at rejsen ville blive til noget, og stolede ikke på, at Struensee ville være i stand til at gribe det rette øjeblik til at føre det afgørende slag. Struensee var efter hans mening måske nok både trofast og dristig, men ikke fast nok¹⁶⁰). Alt dette tyder på, at Rantzau blev holdt i uvidenhed om, hvad der skulle ske, men endelig omkring midten af juni fik han af Gæhler besked om de forestående aktioner og var nu pludselig sikker på, at det hele nok skulle gå godt¹⁶¹). Men hvad planerne egentlig gik ud på ved denne tid, fremgår desværre ikke, og sandsynligvis var de ikke udarbejdet i detaljer, selv om det i hvert fald var bestemt, at Rantzau skulle kaldes til hoffet. Den 16. juni forlod hoffet København, og Rantzau undrede sig gentagne gange over, at den officielle skrivelse ikke kom. Da han tilmed fik foruroligende nyheder — vistnok fra Struensee — skrev han 22/6 1770 til denne, at han ikke havde fået sin tilkaldelsesordre, og at han nødvendigvis måtte tale med enten Struensee eller adjudanten H. W. Warnstedt, en broder til kammerherren, for at det hele ikke skulle løbe ud i sandet¹⁶²). Det er tydeligt, at der må være sket et eller andet uventet, for den kabinetsordre, der ophævede Rantzaus forvisning fra hoffet¹⁶³), var dateret Frederiksberg 16/6 1770, altså før hoffet drog af sted, og dog fik han den ikke før den 25. juni, skønt både han selv og andre længe havde ventet på den¹⁶⁴).

¹⁵⁵) Brev 8/5 1770 (IK 5, 1665).

¹⁵⁶) Brev 4/5 1770 (IK 5, 1664).

¹⁵⁷) Breve 11/5, 18/5 1770 (IK 5, 1666, 1669).

¹⁵⁸) Brev 25/5 1770 (IK 5, 1671).

¹⁵⁹) Brev 29/5 1770 (IK 5, 1672). Struensee havde øjensynlig holdt et selskab, og Rantzaus bemærkninger gælder dette, men det er ikke klart, hvad der specielt hentydes til.

¹⁶⁰) Breve 31/5, 4/6, 8/6 1770 (IK 5, 1673—74).

¹⁶¹) Brev 15/6, 17/6 1770 (IK 5, 1677—78). I det sidste brev anvender Rantzau den »tyrskiske« kode.

¹⁶²) Brev 22/6 1770 (IK 5, 1679).

¹⁶³) KBS III, 1405.

¹⁶⁴) JHEB til APB 23/6 1770 (BP 705). J. F. G. Lehmann til PEG 16/6 1770 (IK 3, 856).

Enevold Brandt var allerede ankommet til hoffet¹⁶⁵). — Men hvis det var Struensee, der holdt ordren tilbage, gav han ingen forklaring på det.

Da Rantzau endelig fik den officielle skrivelse ^{25/6} 1770, fandt han det imidlertid ikke opportunt at begive sig til hoffet straks, men lagde sig syg, meddelte kongen, at han var sengeliggende, og skrev til Struensee via fru Gähler, der var med hoffet. Han var aldeles ikke sikker på, at Struensee kunne bedømme situationen klart, og mente desuden, at hans tøven ville berolige Bernstorff¹⁶⁶), men den egentlige grund til hans tøven var dog snarere, at han blev nervøs nu, da det store øjeblik endelig var kommet. Imidlertid indfandt H. W. Warnstedt sig den 29. juni tidligt om morgenen på Ascheberg med et brev fra kongen af ^{29/6} 1770 om, at Rantzau skulle indtræde i generalitetskollegiet som 3. deputeret og desuden have endnu et regiment. Men i sit svar bad Rantzau om, at denne sag måtte blive udsat, til han selv var kommet til hoffet, og i et langt brev til Gähler af ^{30/6} 1770 forklarede han udførligt de nærmere omstændigheder¹⁶⁷). Han mente, det var bedre, at han slet ikke tog til Travendal, hvor hoffet skulle opholde sig, men i stedet for bad om tilladelse til at rejse til København. Denne anmodning skulle rettes til Bernstorff som den, der under rejsen ordnede generalitetskollegiets sager, og skulle motiveres med, at kongen var fraværende fra København (dvs., at Bernstorff så ikke kunne hævde, at Rantzau var blevet knyttet til hoffet igen). Dette ville berolige modpartiet, og når hoffet kom tilbage til København, kunne der let findes et påskud til at beholde Rantzau. I mellemtiden kunne han og Gähler så samle materiale og gøre forberedelser, så alt var parat, når de alle var samlede igen. Hvis Rantzau derimod skulle tage til Travendal, skulle man give indtryk af, at det kun var p. g. a. hans gentagne bønner derom, og kun modvilligt tillade ham at tage til København. Derved ville alt ske langsomt og se ud, som om det var kommet af sig selv.

Det er tydeligt, at Rantzau alligevel ikke turde tage et åbent brud med Bernstorff, og han stoledes øjensynligt ikke på, at Struensee kunne holde denne stangen. Det fremgår af brevet, at også Gähler foretrak en henholdende taktik, og Rantzau skrev så til Struensee og insisterede på at komme til at tale enten med ham eller H. W. Warnstedt¹⁶⁸) — antage-

¹⁶⁵) JHEB til APB ^{23/6} 1770 (BP 705).

¹⁶⁶) Breve ^{25/6}, ^{26-29/6} 1770 (IK 5, 1680—81).

¹⁶⁷) Der er to breve af ^{30/6} (IK 5, 1682—83). Det ene er ganske kort og indeholder kun få konkrete meddelelser, mens det andet går i detaljer og yderligere udmærker sig ved, at der praktisk talt ikke anvendes kodenavne. Dette skyldes, at det sidste brev gik gennem fru Gähler. Rantzau sendte også senere breve ad denne vej (brev ^{4/7} 70 og fru Gähler til PEG ^{4/7} 70. IK 5, 1684, og 3, 674). Men dette forsinkede forsendelsen, og det første brev er derfor antagelig sendt med den ordinære post som forhåndsmeddelelse. Brevet af ^{26-29/6} er muligvis også gået via fru Gähler sammen med brevet af ^{30/6}, idet Rantzau i brevet ^{4/7} taler om den pakke, han har sendt gennem hende.

¹⁶⁸) Rantzaus korrespondance med Struensee gik også over fru Gähler. jvf. fru Gähler til PEG c. ^{25/6}. (IK 3, 671).

lig for at overbevise Struensee om rigtigheden af en sådan fremgangsmåde. Indtil videre forblev han på Ascheberg, hvad der vakte en del undren og fik adskillige til at tro, at planerne om hans tilkaldelse til hoffet var slået fejl¹⁶⁹).

Den 5. juli kom hoffet til Travendal, og natten mellem den 7. og 8. besøgte Struensee Rantzau på Ascheberg. Under deres samtale¹⁷⁰) udmalede Rantzau alle betænkelighederne, navnlig at bagvaskelser kunne ødelægge det hele, hvis kongen blot fik dem at høre¹⁷¹), og at Bernstorff ikke ville vige tilbage for at bruge Rusland mod dem. Men Struensee af-færdigede alt dette og erklærede, at partiet var så stærkt, at selv om dronningen (le grand ressort) døde, var intet tabt; han var meget sejrssikker og ønskede øjensynlig, at Rantzau skulle komme til Travendal hurtigst muligt, men indrømmede dog, at den eventuelle afbrydelse af mageskifteforhandlingerne var en fare, og resultatet af samtalen blev derfor, at Struensee gik med til at forhandle med Bernstorff. Denne skulle formås til at give sin tilladelse til, at Rantzau kom til hoffet under trusel af, at man ellers ville få kongen til at udstede en direkte ordre. Meningen med dette var tydeligt nok at binde hænderne på Bernstorff, for hvis han underskrev en sådan tilladelse, kunne han jo ikke bagefter komme og sige, at Rantzaus nærværelse ved hoffet var en hindring for gennemførelsen af mageskiftet. Denne plan lykkedes imidlertid ikke. Bernstorff erklærede klart og utvetydigt, at i tilfælde af Rantzaus op-træden ved hoffet ville Holsten og den dansk-russiske harmoni være uigenkaldelig tabt¹⁷²). Struensee udbad sig en skriftlig redegørelse for motiveringen for dette, og det lovede Bernstorff at give, men tilføjede dog, at det ikke kunne gøre nogen skade, at Rantzau kom til Travendal et par dage, når bare han ikke kom med til København. Om natten — antagelig mellem den 8. og 9. juli, da Struensee havde lovet at handle straks — kom Brandt til Ascheberg med dette svar og sagde, at nu skulle Rantzau komme. For Struensee var Bernstorffs indrømmelse øjensynlig nok, men Rantzau erklærede, at han ville blive på Ascheberg. Bernstorff havde fået tilladelse til at aflægge sin familie besøg og rejste den 10. juli, og Rantzau mente, at hvis han tog til Travendal, inden Bernstorff kom tilbage, ville denne hævde, at man havde benyttet sig af hans fraværelse til at overrumple kongen. Han fastholdt derfor, at han kun ville tage til hoffet, hvis Bernstorff gav sin tilladelse, eller hvis kongen sendte en direkte ordre, der jo ville frikende Rantzau for de eventuelle uheldige

¹⁶⁹) U. A. Holstein til PEG 13/7 1770 (IK 4, 1158) og S. W. Gähler til PEG 9/7 1770 (IK 3, 713).

¹⁷⁰) Den refereres detaillert i brevet af 7-8/7 1770 (IK 5, 1685).

¹⁷¹) Dette gælder evt. beskyldninger om, at Rantzau ville hindre mageskiftet, eller muligvis Struensees forhold til dronningen. Det er dog mest sandsynligt, at kongen vidste det i forvejen.

¹⁷²) SCR til PEG 13/7 1770 (IK 5, 1686). JHEB til APB 10/7 1770 (BP 713) omtaler ikke denne samtale, men hentyder til nogle meget bevægede dage.

følger — underforstået for mageskiftet, for Rantzau ville ikke fremstilles for offentligheden som den, der var skyld i tabet af Holsten. Som helhed er stemningen i dette brev lidet begejstret, og navnlig nærrede Rantzau ikke stor tillid til sine partifæller: »Der er ringe sikkerhed og min tro næppe mere ære ved at forene sig med vore folk«, men til gengæld mente han, at han nok selv kunne klare det hele: »Når først jeg er kommet til hoffet, svarer jeg for resten. Min plan er færdig og ufejlbarlig, men det afgørende er, at jeg begynder på min manér«. Bernstorff kom tilbage til Travendal d. 15. juli, og samme dags aften ankom Rantzau og indlogerede sig i landsbyen. Ved midnatstid kom så Struensee for at forberede Rantzau på, at Bernstorff ville gøre alt for at hindre hans ophold ved hoffet. Dagen efter kom Rantzau i audiens og blev venligt modtaget og opfordret til at tage ophold på slottet¹⁷³), og samme dag havde han en lang samtale med Bernstorff, som indstændigt forklarede ham, at hans tilknytning til hoffet ville resultere i, at Holsten gik tabt for stedse, og bad ham om at blive borte i to år, indtil mageskiftet var fuldbyrdet. Dette afslog Rantzau, men lovede dog at indskrænke sig til militære sager og ikke blande sig i udenrigspolitik¹⁷⁴). Samtalen foregik under høflige former, men det var fra Rantzaus side det rene hykleri, og han havde aldeles ikke i sinde at holde sit løfte. I sin beretning om samtalen overfuser han Bernstorff, og hans personlige nag og intense skadefryd over dennes vanskelige stilling lyser ud af brevet. Bernstorff opgav dog ikke håbet, men søgte som en sidste udvej at forklare Struensee farerne og fremstille sagen både mundtligt og skriftligt for kongen¹⁷⁵). Rantzau blev rasende over Bernstorffs memoire til kongen, men afholdt sig dog fra et direkte brud, og det blev — antagelig mellem Struensee og Rantzau, der nu kunne forhandle dagligt — bestemt, at man skulle søge at chikanere Bernstorff til at tage sin afsked, og at Rantzau straks skulle tage til København, for at der ikke skulle kunne klages over, at han var hos kongen¹⁷⁶). Man var endnu ikke ganske sikker på succes, men nogen fast plan kunne der ikke lægges; de måtte improvisere efter omstændighederne, og »metoderne skifter fra time til time«. Denne usikkerhed var antagelig en af årsagerne til, at størstedelen af kongens følge den 20. juli fik ordre til at vende tilbage til København. Blandt dem var Holck, der allerede 15. juli var blevet afskediget fra sin stilling som »surintendant des plaisirs« og den 27. juli fik sin afsked fra alle andre hverv. Der var nu kun en snæver kreds omkring kongeparret, hvad der

¹⁷³) SCR til PEG 17/7 1770 (IK 5, 1687).

¹⁷⁴) Rantzau omtaler ikke dette løfte i sin beretning, og Bernstorff nævner det heller ikke i sin meget korte omtale af samtalen i et brev til APB 17/7 (BP 716). Derimod bemærker Struensee det i sit forsvarsskrift (IK 1, s. 20), og Bernstorff understregede det i et brev til Reverdil 14/11 1771 (BP 1528).

¹⁷⁵) JHEB til APB 20/7 1770 (BP 718). Mem. til kongen 18/7 1770 (P. Vedel: Correspondance ministérielle du comte Bernstorff II. 1882. s. 466 ff.).

¹⁷⁶) SCR til PEG 21/7 1770 (IK 5, 1688).

gjorde det langt lettere at hindre uvelkomne interessers indflydelse på kongen. Den 27. juli tog hoffet til Ascheberg, men Rantzau var ikke med det, idet han den 24. juli fik kabinetsordre om at indtræde i generalitetskollegiet og straks at begive sig til København for at indtage sin plads i det¹⁷⁷⁾. Foreløbig tog han dog til Glückstadt for at ordne sine økonomiske forhold¹⁷⁸⁾ og kom først til København den 15. august. To dage efter ankom hoffet til Frederiksberg.

Der er ingen tvivl om, at sommeren 1770 var et afgørende vendepunkt. Man havde ventet en alvorlig krise, og opmærksomheden var navnlig koncentreret om Rantzau, hvis antirussiske indstilling var almindelig kendt¹⁷⁹⁾, men overfladisk set var der ikke indtruffet dybtgående ændringer, for faktisk var der ikke sket andet, end at Brandt og Rantzau var blevet kaldt til hoffet, og Holck var blevet afskediget. Rantzau havde ikke fået nogen fremtrædende plads i statsstyrelsen, og resten var blot en ændring i hoffets interne anliggender. Bernstorff mente da også, at når det ikke lykkedes at hindre Rantzaus tilkaldelse, skyldtes det alene Karoline Mathilde, der afskyede Holck; Struensee var efter Bernstorffs mening blot et redskab for dronningen, og hele intrigen tilsigtede kun Holcks fald¹⁸⁰⁾. Han håbede derfor også, at Rantzaus tilbagekomst ikke ville føre store ændringer med sig. Rantzau havde jo lovet ikke at blande sig i udenrigspolitik, og i den første tid opførte han sig også til Bernstorffs tilfredshed¹⁸¹⁾. Så sent som i august skrev denne til grev Scheel, gesandten i Rusland, at han ikke var i nogen fare, og når blot man afholdt sig fra indblanding i hoffets interne anliggender, ville de nye favoritter nok heller ikke blande sig i politik¹⁸²⁾. Han mente også, at Struensee for sin egen skyld ikke ville give Rantzau for megen indflydelse¹⁸³⁾.

Bernstorff så dog ikke klart nok; der lå dybere motiver bag ved begivenhederne, men trods de detaljerede beretninger i Rantzaus breve er det vanskeligt at udrede sammenhængen. Rantzau så alt ud fra sit eget synspunkt, og for ham var det altafgørende spørgsmål hans egen tilkaldelse til hoffet; alt andet trådte i baggrunden for dette, der i hans beretning bliver det store klimaks, og de dramatiske begivenheder tabte heller ikke ved at blive genfortalt af ham. Dronning Karoline Mathilde spillede utvivlsomt en vis rolle, idet hendes had til Holck gjorde hende til en forgrundsfigur i intrigen, og det var med en vis berettigelse, at

¹⁷⁷⁾ KBS III 1407—08.

¹⁷⁸⁾ Brev ³¹/₇ 1770 (IK 5, 1691).

¹⁷⁹⁾ jvf. A. G. Moltke til JHEB ²⁰/₆, ¹⁴/₇, ²⁸/₇ 1770 (BP 1244, 1246, 1248).

¹⁸⁰⁾ JHEB til APB ²⁰/₇ 1770 (BP 718). jvf. W. F. Reddaway: Struensee and the Fall of Bernstorff (Engl. Hist. Review 27. 1912. s. 284). H. C. Schimmelmann til SR ³¹/₇ 1770 (SRA 509).

¹⁸¹⁾ JHEB til APB ²⁰/₇, ³/₈ 1770 (BP 718, 726).

¹⁸²⁾ Vedel: Correspondance minist. II. s. 395. Muligvis var denne meddelelse dog præget af større optimisme, end Bernstorff egentlig følte, fordi han anså det for nødvendigt at berolige Rusland.

¹⁸³⁾ JHEB til APB ³¹/₇ 1770, DR til JHEB ²¹/₇ 1770 (BP 725, 1622).

kredsen omkring Struensee kaldtes dronningens parti. De anså hende på en vis måde for den øverste leder¹⁸⁴), og Struensee erklærede senere, at det var hende, der ville have Holck fjernet, og at Rantzau og Brandt blot blev tilkaldt for at skabe ro ved hoffet¹⁸⁵). Den franske gesandt Blosset skildrede også udviklingen, som om dronningen personligt overtog regeringen¹⁸⁶), men det beroede på en misforståelse. Hun var kun topfiguren og nærede ikke noget ønske om selv at regere. Imidlertid havde hun længe ønsket at få Holck fjernet, og når det skete netop nu, skyldtes det, at hendes egen og Struensees indflydelse på kongen gjorde det muligt. Holcks magt var allerede før rejsen meget ringe, og af politiske hensyn var det næppe nødvendigt for Struensee at afskedige ham. Men han var alligevel en modstander, han havde støttet Bernstorff, og når man tilsigtede radikale ændringer i statsstyrelsen, måtte man p. g. a. kongens mentale ustabilitet sikre sig, at der ikke i hans nærmeste omgivelser fandtes nogen modstander, som i et ubevogtet øjeblik måske kunne få ham til at omstøde det hele. Brandts og Rantzaus tilkaldelse var et led i denne sikring, og Brandt var ikke bestemt til noget andet hverv end at tage Holcks plads hos kongen. Egentlig kunne vel F. C. Warnstedt, som i høj grad havde kongens gunst, lige så godt have overtaget denne stilling, men Struensee ønskede vist særligt Brandt, dels for at gøre ham en tjeneste, dels for at have nogen, han kunne stole på; han havde utvivlsomt større personlig fortrolighed til Brandt end til nogen anden¹⁸⁷).

Men det var en anden sag med Rantzau. I sit forsvarsskrift forklarede Struensee, at Rantzau kun skulle modvirke ministrenes indflydelse for at hindre, at de skulle få Holck genindsat, men det er givetvis ikke hele sandheden, og Brandt erklærede da også under forhøret, at Struensee fik Rantzau til Travendal dels for at skrække, dels for at bruge ham mod Bernstorff¹⁸⁸). Det er utvivlsomt rigtigt, men det er dog noget uklart, hvordan det skulle gå for sig. Det var en politisk nødvendighed at fjerne Bernstorff, der i eet og alt stod som repræsentant for det gamle system, men Struensee og dronningen havde utvivlsomt tilsammen indflydelse nok på kongen til at få ham til at afskedige Bernstorff, som Christian VII vist i forvejen ikke kunne lide. Dertil behøvede de ikke Rantzau, hvis rolle måtte være af en anden art. Hans ankomst til hoffet og ansættelse i generalitetskollegiet var en eklatant demonstration af, hvor lidt Bernstorff formåede, og var på den måde et led i forsøget på at chikanere

¹⁸⁴) SCR til PEG 30/8, 7/7, 27/7 1770 (IK 5, 1683, 1685, 1690).

¹⁸⁵) IK 1, s. 14—15.

¹⁸⁶) Indber. 10/7, 4/8, 18/8 1770 (Barthélemy: Hist. d. relat. s. 322 f., 327). Gunning mente — uden nærmere forklaring — at hele intrigen udsprang af dronningens had til Saldern og Filosofoff (4/4 1771. DM 5. r. VI, 196).

¹⁸⁷) IK 1, s. 27.

¹⁸⁸) IK 1, s. 15, 178.

denne til selv at tage sin afsked¹⁸⁹). Men selv foretog Rantzau sig intet for at genere Bernstorff, men opførte sig tværtimod til hans tilfredshed, og i betragtning af den dramatiske optakt med hemmelige forsendelser og natlige rejser faldt resultatet unægtelig noget mat ud. Struensees senere fremgangsmåde viser, at han foretrak at styre direkte mod målet uden hensyn til vanskelighederne, og alt tyder på, at han også i sommeren 1770 ønskede at anvende en overrumplingstaktik¹⁹⁰). Han ønskede, at Rantzau skulle ankomme aldeles uventet til hoffet, og muligvis har han både ventet og ønsket et åbent brud med Bernstorff hurtigst muligt. Hvis Rantzau i foråret 1770 har skrevet til Struensee i samme tone som til Gähler, måtte Struensee anse ham for en ligesindet i så henseende, og når denne taktik alligevel ikke blev gennemført, skyldtes det, at Rantzau trods sine tidligere næsten revolutionære udtalelser alligevel veg tilbage i det afgørende øjeblik og ikke turde tage et skarpt brud, men foretrak en langsommere udvikling. Det lykkedes ham at få Struensee, der ellers var meget sejrssikker, med til en henholdende taktik, ifølge hvilken Rantzau i den første tid skulle holde sig i baggrunden. Det var antagelig derfor, han ikke tog med hoffet til Ascheberg, hvad der faktisk måtte se ret besynderligt ud¹⁹¹). Den væsentligste årsag til denne kursændring var dog sikkert den, at han simpelthen blev nervøs i sidste øjeblik. Muligvis anså han virkelig en langsom udvikling for en bedre taktik, men selv om han ønskede, at der skulle forhandles med Bernstorff, er det usandsynligt, at han på dette tidspunkt kan have næret håb om at opnå et egentligt forlig. Han ville først og fremmest sikre sin egen stilling og skød sig så ind under, at når først han var kommet til, skulle han nok klare resten.

Struensee kunne utvivlsomt have tvunget Rantzau til at komme til Travendal straks ved at lade kongen udstede en direkte ordre, og når han alligevel bøjede sig for Rantzaus ønske, må grunden have været, at han ikke mente at kunne undvære ham. Det var utvivlsomt hans mening at bruge Rantzau i statsstyrelsen, for hvis han på dette tidspunkt havde haft bestemte planer om et eneherredømme, ville han næppe have tilkaldt Rantzau. Bortset fra hensynet til det gamle venskab besad Rantzau desuden også visse fordele, som Struensee manglede. Han var af gammel adel og havde adgang til det fine selskab, og dertil kom hans ubestridelige vid og charme, der gjorde ham til en velegnet forgrundsfigur. Vanskelighederne i forholdet til Rusland var Struensee så rede til at se bort fra.

Man ved ikke, hvilke planer han havde for ændringer i statsstyrelsen

¹⁸⁹) SCR til PEG 21/7 1770 (IK 5, 1688). Stemann til U. A. Holstein 17/7 1770 (Gaspari Urkunden 1789, s. 493).

¹⁹⁰) SCR til PEG 25/8 1770 (IK 5, 1680).

¹⁹¹) Han skrev, at han havde særlige grunde dertil, men ikke, hvad de var. (Brev 27/7 1770. IK 5, 1690.)

i den nærmeste fremtid, men til gengæld findes der en udførlig redegørelse for, hvad Rantzau tænkte sig. I brevet af 30/8 1770, da han så, at timen var nær, opstillede han et formeligt program, der klang som en fanfare: »Lad os gøre kongen til konge og ikke tænke på andet! . . . Lad os gøre ham elsket og frygtet! Lad os virke for statens vel, og alles vel vil blive resultatet deraf!!« Og han fortsætter med en redegørelse for fremgangsmåden: Man skal ikke pludselig foranstalte en mængde afskedigelser eller indføre noget nyt straks, men først skaffe sig nøjagtige oplysninger om alle indre forhold og også undersøge, om mageskiftetraktaten er et bedrag eller et politisk mesterværk. Da Danmark faktisk er blevet en republik, må man vinde den offentlige mening og derefter generobre republikken for den legitime monark. Reformerne skal begynde enten med små ting og udvikle sig langsomt, eller med en enkelt stor ting, hvis det er muligt, men alt skal udføres på en sådan måde, at ingen ved, hvem der står bag dem, og kongen alene får æren. Når først kongen er blevet omgivet af sine sande tjenere, vil han hurtigt lære at tænke på de rigtige ting og udføre dem. Men kongens rådgivere må under ingen omstændigheder få nogen fremtrædende stilling eller nogen særlig gunst, så de kan komme til at sætte kongen i skyggen! — Der lyser en ægte begejstring ud af dette brev, for det er højst usandsynligt, at Rantzau havde nogen anelse om, at Christian VII var uhelbredelig sindssyg, men Rantzau glemte heller ikke sine egne interesser, og han tiltænkte sig selv en ganske særlig stilling. Han hævdede, at hvis han skulle kunne udrette det, der påhvilede ham, var det nødvendigt, at han ikke havde nogen egentlig stilling — det fremgår dog af senere breve, at hans modvilje mod at sidde i generalitetskollegiet navnlig skyldtes, at kontorarbejde kedede ham til døde¹⁹²). Han havde tænkt sig, at han skulle være kongens fortrolige rådgiver og belære ham om de principper, efter hvilke staten skulle styres, men uden forpligtelse til at yde praktisk arbejde til deres gennemførelse. Beklageligvis siger han intet om, hvilken stilling han havde tiltænkt Struensee, og det er overhovedet vanskeligt at sige, hvem der var den afgørende faktor. I kraft af sin position ved hoffet indtog Struensee en nøglestilling; hans magt over kongeparret betød, at intet kunne ske uden hans billigelse, men på den anden side kunne han heller ikke udrette ret meget helt alene, og derfor kunne Rantzau ved at nægte at komme til Travendal tvinge Struensee til at anvende den fremgangsmåde, Rantzau ønskede. Gæhler var for øjeblikket uden for spillet, fordi han sad i København, og der som regel ikke var tid til at indhente hans mening. Det er dog tydeligt, at Rantzau regnede Gæhler for den egentlige leder og sig selv som næstkommanderende, mens Struensee var den »såkaldte« leder¹⁹³),

¹⁹²) Breve 24/7, 27/7, 2/8 1770 (IK 5, 1689—90, 1692).

¹⁹³) Brev 17/8 1770 (IK 5, 1678).

hvis vigtigste opgave var at få Rantzau kaldt til hoffet, og så skulle denne tage sig af resten, eftersom hans plan var ufejlbarlig. Han anså Struensee for lovlig dristig og mente, at han ville svinge sig for hurtigt op, og var også noget betænkelig ved, at han skyldte dronningen sin stilling¹⁹⁴), men han så øjensynlig ingen farlig rival i ham. 7/8 1770 skrev Rantzau optimistisk, at der aldrig kunne opstå jalousi mellem partiets medlemmer, fordi de skulle indtage vidt forskellige pladser¹⁹⁵), så han kan ikke have tænkt sig, at Struensee skulle stå på linie med ham selv, og det er ikke umuligt, at han mente, at han selv skulle have magten, mens Gæhler gjorde arbejdet, og Struensee så kunne nøjes med dronningen¹⁹⁶). Det var i og for sig naturligt, at Rantzau anså sig selv for langt mere betydningsfuld end Struensee. Han nærrede utvivlsomt oprigtigt varme følelser for Gæhler, men ellers følte han sig højt hævet over de andre partifæller og anså det nærmest for beundringsværdigt, at han nedlod sig til at slutte sig sammen med dem¹⁹⁷), og de seneste begivenheder havde retfærdiggjort denne opfattelse, for det var hans og ikke Struensees plan, der var blevet anvendt. I brevet af 30/8 1770 lyder det også hele tiden »jeg« og »min plan« uden nogen hentydning til, hvad Struensee vil eller ikke vil, og det vil sige, at krisen i sommeren 1770 på een gang var det første slag mellem dronningens parti og den Bernstorffske kreds og en styrkeprøve mellem Rantzau og Struensee, hvor den første gik af med sejren.

Gæhler var på forhånd orienteret om, hvad der skulle ske¹⁹⁸), og fulgte på afstand begivenhederne gennem Rantzaus breve. Også han foretrak en forsigtig fremgangsmåde, men billigede ikke forsøget på at forhandle sig til rette med Bernstorff, da han ønskede, at man skulle tone rent flag¹⁹⁹). Han delte dog ikke Rantzaus optimisme, men anså stadig partiet for temmelig svagt og insisterede på, at Rantzau skulle indtræde i generalitetskollegiet²⁰⁰), antagelig fordi dette gav en legitim motivering for Rantzaus ankomst til København. Foruden triumviratet Rantzau-Gæhler-Struensee²⁰¹) bestod partiet af Brandt og brødrene Warnstedt, men ingen af de tre sidste betød noget, og Gæhler insisterede derfor igen på, at man skulle søge kontakt med Carl af Hessen, hvad

¹⁹⁴) Brev 21/7 1770 (IK 5, 1689).

¹⁹⁵) IK 5, 1693.

¹⁹⁶) Koch HT 6. r. V s. 96. Der var andre, der tillagde Rantzau højtflyvende planer og mente, at han ville bruge Struensee som sit redskab. Stemann til Holstein 17/7 70 (Gaspari Urk. 1789 s. 493 ff). DR til JHEB 21/7 70, APB til JHEB 17/7, 21/7 1770 (BP 1622, 717, 719).

¹⁹⁷) SCR til PEG 13/7 1770 (IK 5, 1686).

¹⁹⁸) Således skrev han allerede 7/7 1770 til St. Germain, at Rantzau ville indfinde sig ved hoffet i Travendal og senere komme til København (IK 4, 1358).

¹⁹⁹) SCR til PEG 30/8, 14/7, 21/7 1770 (IK 5, 1683, 1687—89). Rantzau skyder her skylden på Struensee og hævder, at forhandlingerne med Bernstorff begyndte, før han selv blev inddraget i det.

²⁰⁰) Brev 14/7 1770 (IK 5, 1687).

²⁰¹) Brev 27/7 1770 (IK 5, 1690).

Rantzau først indvilligede i at forsøge på, men alligevel ikke gjorde²⁰²). For ham var slaget mere end halvt vundet, nu da han var kommet til hoffet; nu var det kun at gå den lige vej fremad, »nu eller aldrig skal det gode ske!«²⁰³). Der var heller ingen tvivl om, at første omgang var faldet ud til fordel for dronningens parti, men sejren var ikke vundet, før Bernstorff var fjernet. Gæhler mente nok, at Struensee, Rantzau, Brandt og Warnstedt tilsammen udgjorde en lovende quarré, men var dog klar over, at der var store vanskeligheder at overvinde, og han var nervøs for, at Rantzau skulle gå for voldsomt frem, før Bernstorff var afskediget²⁰⁴). Det skete snart. Egentlig begyndte det nye styre med kabinetsordrene af 1/8 1770 om trykkefrihed og uddeling af titler, men først da Bernstorff den 15. september var blevet afskediget fra sine embeder og derefter efter eget ønske var udtrådt af konseillet, var der fri bane for gennemførelsen af »den gode sag«.

IV. Udviklingen af Struensees eneherredømme.

Der findes kun få værdifulde kilder til belysning af forholdet mellem Struensee og hans nærmeste medarbejdere fra efteråret 1770. Rantzau, Gæhler og Struensee var nu alle i København og havde lejlighed til direkte kontakt, og de få breve, der veksledes mellem dem, var hovedsagelig af forretningsmæssig karakter. Men til gengæld ved man fra andre sider mere om deres handlinger; de var nu alle tre — i begyndelsen navnlig Rantzau — i rampelyset, og man vogtede på deres ord og gerninger og kommenterede dem vidt og bredt i breve; disse breve er væsentlige kilder, selv om udenforståendes fortolkning af hovedpersonernes ord og handlinger kan være forfejlede p. g. a. uvidenhed eller personlig fordom. Dertil kommer Struensees forsvarsskrift og vidneudsagnene under forhørene, der naturligvis må tages med forbehold, og endelig Reverdils og Falckenskiolds memoirer, der dog begge først fra 1771 bygger på personlig erfaring og desuden er skrevet på et langt senere tidspunkt.

Rantzaus indflydelse på indre og ydre politik. Samtidig med Bernstorffs afskedigelse blev Rantzau og Gæhler medlemmer af konseillet, og sammen med Struensee, der beherskede kongeparret, udgjorde de tilsyneladende et virkeligt triumvirat. Men skønt Struensee hævdede, at kongen indtil foråret 1771 tog aktiv del i regeringen²⁰⁵), er det ifølge hans egen

²⁰²) Breve 7/8, 10/8 1770 (IK 5, 1693—94). Det var lykkedes at holde Gæhlers tilknytning til partiet hemmelig. Således skrev landdrost i Pinneberg, Hans Ahlefeldt 29/8 1770 (IK 3,434) til Gæhler, at han som en hemmelighed ville fortælle ham, at Rantzau var kaldt til København, for at Gæhler kunne tage sine forholdsregler i tide. jvf. Holstein til Gæhler 3/7 1770 (IK 4, 1155).

²⁰³) Brev 7/8 1770 (IK 5, 1693).

²⁰⁴) PEG til St. G. 11/8 1770 (IK 4, 1360).

²⁰⁵) IK 1, s. 20 f. Mem. om kongens tilstand IK 2, s. 174.

memoire om kongens tilstand klart, at Christian VII allerede i efteråret 1770 var åndssløvet i betydelig grad²⁰⁶). Dette umuliggjorde på forhånd, at Rantzau's planer kunne gennemføres, for man kunne ikke gøre kongen til konge, men det var de fleste endnu uvidende om, da Christian VII endnu delvis formåede at skjule sine mentale forstyrrelser for udenforstående. Det lettede naturligvis gennemførelsen af det nye system, at kongen i forvejen havde forkærlighed for et kabinetstyre, og muligvis lykkedes det Struensee at få ham til at tro, at han selv regerede²⁰⁷). Reelt var det dog Struensee, der sad inde med magten, og det var derfor ham, der bestemte, hvor megen indflydelse alle andre, Rantzau inklusive, skulle have under det nye styre. Men det varede længe, før det kom klart frem, og for den offentlige mening stod Rantzau som den ledende personlighed.

Rantzau medvirkede antagelig ved Bernstorffs afskedigelse — han var i hvert fald til stede på Hirschholm slot, da afgørelsen derom blev truffet²⁰⁸) — og som medlem af konseillet havde han mulighed for at få betydelig indflydelse på indenrigspolitiske spørgsmål²⁰⁹). Det første væsentlige spørgsmål, han blev stillet overfor, var konseillets indretning; han havde tidligere udtalt sin stærke tvivl om nytten af et konseil og også drøftet dette med Struensee²¹⁰), men at der i det hele taget udnævntes nye medlemmer, tydede på, at det foreløbig skulle bevares. Imidlertid udgik der 24/9 1770 ordre til konseillets medlemmer om at udtale sig om, hvordan et konseil burde være indrettet, og det var den almindelige mening, at Rantzau havde affattet denne ordre — fordi den var usammenhængende og udviste mangel på viden og logisk argumentation!²¹¹) Rantzau's votum²¹²) var et forslag om at oprette et rådgivende råd af alle de højeste embedsmænd, og den omstændighed, at der samtidig med Gähler og Rantzau var udnævnt to andre kollegieembedsmænd til medlemmer af konseillet, kunne tyde på, at Rantzau's ideer på dette tidspunkt var dominerende, mens selve ordren af 24/9 synes at vise, at dette synspunkt var forladt igen²¹³). Rantzau's forslag blev da heller ikke fulgt. Konseillet udrattede imidlertid ikke noget af betydning og blev ophævet i december

²⁰⁶) jvf. Holm: Styrelsen af Danmark-Norges Udenrigspolitik under Struensee. (HT 4. r. II s. 353). Reverdil s. 164, 258.

²⁰⁷) IK 1, s. 18 f, 26. jvf. Linvald s. 268 ff. om de ændringer i retning af kabinetstyre, der var indført før Struensee.

²⁰⁸) PEG til St. G. 15/9 1770 (IK 4, 1364).

²⁰⁹) L. Koch: Kabinettet i Struensees Tid (HT 7. r. III) er en uklar og lidet dybtgående fremstilling af statsstyrelsen. Se Linvald: Struensee og den danske Centraladministration.

²¹⁰) Forhøret over Brandt og Struensee (IK 1, s. 178 f., 258).

²¹¹) Luxdorph 27/9 1770. I s. 407. Suhm (s. 52) og Falckenskiold (s. 99) siger begge, at Rantzau forfattede ordren om konseillets ophævelse, men mener antagelig ordren 24/9 1770, navnlig da Suhm anfører samme motivering som Luxdorph.

²¹²) Danske Saml. 1. r. V s. 107—11.

²¹³) Koch HT 7. r. III s. 576. Linvald s. 286—91. Struensee erklærede under forhøret, at han ikke havde taget beslutning om konseillets ophævelse før rejsen til Holsten. (N. Lassen: Den Struensee'ske Proces. Tidssk. f. Retsvidenskab 1891. s. 264).

1770, men skønt dette ganske vist var i overensstemmelse med Rantzau tidligere udtalelser, kan det ikke påvises, at han medvirkede aktivt ved denne lejlighed²¹⁴). Han fik så sæde i den under 27/12 1770 oprettede gehejmekonferens, der navnlig skulle beskæftige sig med finansielle spørgsmål, men reglerne for den svarede nærmest til Gæhlers votum om konseillets indretning²¹⁵). Til spørgsmålet om en forbedring af statsfinan-serne foreslog Rantzau en skat på 4 rigsdaler af alle indbyggere efter det princip, at de rige skulle betale for de fattige, og fandt yderligere motivering for dette unødvendig²¹⁶). En af hans yndlingsideer var, at en statsbankerot ville være yderst gavnlig for landet²¹⁷), og han korresponderede med den hamborgske købmand Moses Wessely, der på hans opfordring udarbejdede en plan til ordning af det danske møntvæsen²¹⁸), men nogen indflydelse på finansielle forhold fik han ikke. Et forslag fra hans side om at drage de administrative funktioner ind under kabinettet blev også afvist af Struensee²¹⁹), og med gehejmekonferensens ophævelse i juni 1771 mistede han muligheden for at øve direkte indflydelse på indre forhold med undtagelse af militære sager. Man havde tillagt ham planer om ændringer af militærvæsenet²²⁰), og han fremsatte vist i januar 1771 en militærplan, som blev støttet af obersterne Sames og Køller²²¹), men denne plan kendes ikke, så den førte i hvert fald ikke til noget. Overhovedet virkede Rantzau ikke med større energi i generalitetskollegiet; han var alt andet end begejstret for at skulle tage sæde der, og på et senere tidspunkt erklærede Struensee ligeud, at han ikke foretog sig andet i kollegiet end at gøre vrøvl²²²).

Inden for udenrigspolitikken regnede Rantzau antagelig med at få den afgørende indflydelse, bl. a. fordi ingen af de andre nærede nogen særlig interesse for disse spørgsmål, men heller ikke på dette område havde han i det lange løb nogen større succes²²³). Han blev medlem af den d. 4. september 1770 nedsatte kommission, der skulle undersøge årsagerne til, at togtet mod Algier var mislykkedes, og han nød sikkert at

²¹⁴) Linvald s. 292.

²¹⁵) Smstds. s. 294. Gæhlers votum gik ud på, at konseillet skulle være kongens råd uden forbindelse med kollegierne. (Da. Sml. 1. r. V. s. 111—14).

²¹⁶) Holm IV, 2, s. 164.

²¹⁷) SCR til PEG 8/8 1770 (IK 5, 1675). JHEB til DR 1/3 1771 (BP 1659) Reverdil (s. 325) mente, at Rantzau var forfatter af et skrift, der opfordrede kongen til at frasige sig sin faders økonomiske forpligtelser. Dette skrift var muligvis et af J. R. Schumacher; det udkom anonymt, og den tyske udgave var tilegnet Rantzau. (Holm IV, 2 s. 289—90).

²¹⁸) IK 2, s. 284—88.

²¹⁹) IK 1, s. 26. Linvald s. 298.

²²⁰) APB til JHEB 28/7 1770 (BP 723).

²²¹) Carl af Hessen til JHEB 23/1 1771 (BP 1018). DR til SR 4/2 1771 (SRA 466). Reventlow mente dog, at Sames og Køller havde gjort arbejdet, og Rantzau blot havde forelagt planen for kongen.

²²²) J. F. Struensee til PEG 3/11 1771 (IK 2, 102).

²²³) Struensees udenrigspolitik er fyldigt behandlet af Holm: Styrelsen af Danmark-Norges Udenrigspolitik under Struensee. (HT 4. r. II).

kunne genere Bernstorff gennem dette, men han fik ingen indflydelse på den fremtidige politik mod Algier. Han mente, man kunne nøjes med at blokere Algier, men Gæhler voterede for et bombardement, og Struensee antog dette forslag²²⁴).

For Rantzau var forholdet til Rusland dog kernepunktet i udenrigspolitikken. Han begyndte straks efter sin ankomst til København august 1770 at udtale sig offentligt mod Rusland²²⁵), og man ventede et snarligt brud med dette rige. I september søgte Filosofoff ved direkte og indirekte henvendelser til kongen at hindre Rantzaus indtræden i konseillet, og Katarina II gav i stærke udtryk sit mishag til kende og erklærede, at mageskiftet ikke kunne fuldbyrdes, før der skete en ændring i sammensætningen af den danske regering²²⁶). Denne modsætning til Rusland var efter Rantzaus ønske, og hans kongstanke var en dansk-svensk offensiv alliance mod Rusland. Angrebet skulle begynde med et uventet bombardement af Kronstadt, og efter sejren skulle Sverige have de østlige dele af Finland, Danmark det gottorpske Holsten, Skåne og Bohus, og Preussen svensk Pommern. Rantzau selv skulle som ekstraordinær dansk gesandt i Sverige slutte dette forbund, mens Brandt skulle sendes til Frankrig for at vinde dette riges støtte²²⁷). Ifølge den dansk-russiske traktat af 1769 var Danmark forpligtet til at samvirke med Rusland i Sverige for at bevare den frie forfatning der og erklære Sverige krig, hvis den blev ændret til fordel for kongemagten. Denne intervention ønskede Rantzau standset, og sandsynligvis ville han også have, at Danmark skulle medvirke til at styrke den svenske kongemagt²²⁸). Den hidtidige danske politik havde støttet »huerne«, det svenske parti på rigsdagen, der var pro-russisk, og Rantzaus program ville kræve dansk tilslutning til det pro-franske parti, »hattene«, eller endog til det royalistiske parti. Det fremgår af den svenske gesandt baron Sprengportens depeche ¹⁶/₁₂ 1770, at en dansk-svensk tilnærmelse fandt sted²²⁹), og det påstodes, at Rantzau indledte forhandlinger om en dansk-svensk alliance²³⁰), men i så fald har de været lidet konkrete, da Sprengporten ikke omtaler dem i sine indberetninger²³¹).

Imidlertid havde Rantzaus program ikke Struensees fulde støtte. Han var ikke meget interesseret i udenrigspolitik og temmelig indifferent over for mageskiftespørgsmålet, men hans princip var at holde fast ved den

²²⁴) Holm IV, 2 s. 180. Struensee til PEG ²³/₉ 1770 (IK 2, 91).

²²⁵) APB til JHEB ¹⁸/₈, ²¹/₈ 1770 (BP 135—36).

²²⁶) Filosofoff til F. C. Warnstedt ¹³/₉ 1770, og til Chr. VII ²⁵/₉ 1770. Katarina II til Chr. VII ²/₁₀ 1770 (KBS I, s. 436, 439—43, 450 ff.).

²²⁷) SCR til PEG ⁸/₉ 1769 (IK 5, 1597). Reverdil s. 171. Falckenskiold: Gamle Erindringer s. 30 f. Carl af Hessen: Memoires de mon temps, dictees par S. A. le landgrave Charles, prince de Hesse. 1861. s. 56.

²²⁸) JHEB til APB ¹⁹/₃ 1771 (BP 794).

²²⁹) Holm HT 4. r. II s. 373.

²³⁰) Falckenskiold s. 30. Gunning ⁸/₁ 1771 (DM 5. r. VI s. 195).

²³¹) Holm HT 4. r. II s. 400.

russiske alliance, men hindre enhver russisk indblanding i interne danske forhold og standse interventionen i Sverige, dog med vedkendelse af de danske forpligtelser ifølge traktaten 1769²³²). Efter Bernstorffs afskedigelse havde de udenlandske gesandter fået besked om at henvende sig direkte til kongen, dvs i realiteten til Struensee, men det var en upraktisk ordning, så der måtte udnævnes en ny udenrigsminister. Måske havde Rantzau tænkt sig, at det skulle være ham, men Struensees valg faldt på den danske gesandt i Neapel, A. S. v. d. Osten²³³), som ganske vist stod i et noget køligt forhold til Bernstorff, men afgjort delte dennes udenrigspolitiske synspunkter²³⁴). Osten blev udnævnt december 1770, og Rantzau prøvede straks på at vinde ham for sine ideer²³⁵), men det lykkedes ikke; Osten søgte tværtimod i al stilhed at genindføre det gamle system, skønt Rantzau modarbejdede ham på det stærkeste²³⁶). Foreløbig syntes Rantzaus principper dog at ville sejre i forholdet til Sverige, idet den danske gesandt i Stockholm, Gregers Juel, der hidtil havde samarbejdet med Rusland, blev kaldt tilbage $\frac{1}{4}$ 1771, og den danske intervention i Sverige blev standset²³⁷). Dette anså man for Rantzaus værk²³⁸), men Bernstorff mente dog, at et så betydningsfuldt skridt også måtte have anden støtte²³⁹). Struensee erklærede også siden, at han ikke havde taget hensyn til Rantzaus udenrigspolitiske ideer og efter påske 1771 overhovedet ikke havde diskuteret udenrigspolitik med andre end Osten²⁴⁰). Rantzau fik heller ikke megen støtte fra andre sider. Gæhler interesserede sig ikke meget for dette spørgsmål, men han ønskede dog ikke noget brud med Rusland²⁴¹) og billigede vist både valget af Osten og dennes politik²⁴²), og dertil kom argumenter fra en anden mand, oberst S. O. v. Falckenskiold. Denne kendte både Struensee og Rantzau fra Altona, og Struensee må have haft høje tanker om ham, siden han allerede $\frac{16}{9}$ 1770 lod ham kalde hjem fra russisk krigstjeneste. Falckenskiold kendte af egen erfaring de russiske forhold og frarådede efter sin hjemkomst i februar 1771 kraftigt Struensee at følge Rantzaus planer. I sin beretning derom²⁴³) overdriver han nok sin egen betydning, men hans ord spillede utvivlsomt en vis rolle, navnlig da Struensee også fattede personlig sympati for ham. Falckenskiold udmalede de store

²³²) IK 1, s. 19, 22, 37. Holm IV, 2 s. 185.

²³³) Allerede $\frac{25}{9}$ 1770 skrev Gæhler til St. G., at Osten ventedes tilbage til Danmark snarest (IK 4, 1366).

²³⁴) Holm HT 4. r. II s. 371. JHEB til APB $\frac{11}{2}$ 1770 (BP 756).

²³⁵) Carl af Hessen til JHEB $\frac{29}{12}$ 1770 (BP 1014).

²³⁶) Sm. til sm. $\frac{22}{4}$ 1771 (BP 1027).

²³⁷) KBO til Osten $\frac{11}{4}$ 1771 (KBS 373).

²³⁸) DR til SR $\frac{9}{2}$, $\frac{28}{3}$, $\frac{5}{4}$ 1771 (SRA 447, 452—53).

²³⁹) JHEB til DR $\frac{9}{4}$ 1771 (BP 1667).

²⁴⁰) IK 1, s. 37. Reverdil s. 166. DR til SR $\frac{5}{3}$ 1771 (SRA 450).

²⁴¹) IK 1, s. 37. PEG til A. S. v. d. Osten $\frac{4}{9}$, $\frac{17}{11}$ 1771 (IK 4, 1279, 1281).

²⁴²) PEG til Osten $\frac{20}{10}$ 1770, til St. G. $\frac{25}{9}$ 1770, $\frac{11}{8}$, $\frac{29}{6}$ 1771 (IK 4, 1280, 1366, 1383—84).

²⁴³) Falckenskiold s. 31—37. jvf. Reverdil s. 191 f. IK 1, s. 115.

omkostninger ved en krig og faren for engelsk og preussisk indgriben, og endvidere forklarede han, at det russiske hof troede, at Rantzau dominerede Struensee og hans handlinger, hvad der sårede Struensees selvfølelse. Resultatet blev, at han definitivt opgav planerne mod Rusland, og i juni 1771 konstaterede J. O. Schack-Rathlou med udelt tilfredshed, at Rantzau nu var uden indflydelse på udenrigspolitik²⁴⁴). Ifølge Falckenskiold irriterede det Struensee, at Rantzau blev ved med at angribe Rusland²⁴⁵), men afskedige ham a. h. t. dette rige ville han dog ikke, og han greb så til det middel at sende Falckenskiold til St. Petersborg i forsommeren 1771. Falckenskiold skulle tilbyde dansk flådehjælp mod tyrkerne, men samtidig skulle han understrege, at Christian VII ikke ville afskedige Rantzau, da han ikke kunne erkende, at han ved at beholde ham svigtede sine forpligtelser over for Rusland²⁴⁶). Denne sendelse førte ikke til noget resultat, men var dog begyndelsen til en tilnærmelse til Rusland, og i november genoptoges det dansk-russiske samarbejde i Sverige, så at Osten triumferende kunne skrive til Scheel, at det gamle system var genindført²⁴⁷).

Af alle sine ønsker opnåede Rantzau således kun en midlertidig standsning af det dansk-russiske samarbejde i Sverige, og det skete kun, fordi Struensee også ønskede det; det var ligeledes Struensee, der bestemte den nye tilnærmelse til Rusland på tværs af Rantzaus ønsker. Modsætningen til dette rige var ikke fremkaldt af nogen indsats fra Rantzaus side, men af selve den omstændighed, at Bernstorff var blevet afskediget, og Rantzau var indtrådt i konseillet. Den var næppe direkte villet af Struensee²⁴⁸), selv om han var villig til at risikere den, og når han siden ikke ville afskedige Rantzau, skyldtes det hovedsagelig, at han principielt ikke ville lade sig noget diktere.

Det gik imidlertid kun langsomt op for Rantzau selv og andre, at hans faktiske indflydelse var meget ringe. Han havde i den første tid tilsyneladende stor magt, og det betød sikkert mindst lige så meget for ham, at han blev regnet for ophavsmanden til hele omvæltningen og den egentlige leder af det nye styre²⁴⁹). Man tillagde ham langt større

²⁴⁴) SR til DR 19/6 1771 (DM 5. r. III s. 29).

²⁴⁵) Falckenskiold s. 33.

²⁴⁶) Instruksen af 19/4 1771 siger intet derom, men det fremhæves i note af 20/6 1771 (KBS I, 471, 477).

²⁴⁷) Holm HT 4. r. II s. 421 ff. KBO til Osten 19/11 1771 (KBS I, 494).

²⁴⁸) Gunning skrev således 15/1 1771, at Osten havde fortalt ham, at Struensee var ved at blive velvillig over for Rusland, og han understregede i dep. 4/4 1771, at Struensees anti-russiske holdning var personlig, ikke politisk, og at han med lidt takt kunne bringes til at samarbejde med Rusland (DM 5. r. VI s. 196, 201 f.).

²⁴⁹) Sprengportens dep. 19/1 1772 (C. A. H. J. Smedberg: Bidrag till historien om stats-hvälvingen i Danmark 1772. 1851. s. 11—13). Gunnings dep. 22/3 1770 omtaler Rantzau som lederen (Fr. v. Raumer: Europa v. Ende d. siebenjähr. b. z. Ende d. amerikanisch. Krieges. I. 1830. s. 155), og i dep. 4/4 1771 omtaler han Gähler og Rantzau som de egentlige ophavsmænd (DM 5. r. VI s. 196 f.). Louise Plessen til JHEB 2/11 1770 (BP 1299).

betydning, end han i virkeligheden havde, og endnu da Falckenskiold kom til Danmark i februar 1771, anså han Rantzau for den mest betydningsfulde person næst efter Struensee²⁵⁰). Stort set var Rantzau også tilfreds det første halve år. Han var blevet virkelig gehejmeråd og kunne glimre ved hoffet og i det fine selskab, og selv om hans rygter var alt andet end godt, brød han sig ikke om, hvad andre sagde²⁵¹). Han havde ikke fået økonomisk udbytte af sin ændrede stilling, idet han blot var blevet kommandant i Glückstadt²⁵²) og havde fået gratis ophold i et af kongens paladser, som han hele tiden havde ønsket²⁵³), og der er intet tegn på, at han forsøgte at skaffe sig andre økonomiske fordele²⁵⁴), men til gengæld betød hans pludselige ophøjelse en respit fra hans kreditorer. Han var også tilfreds med den politiske udvikling, og ifølge Brandts udsagn udtrykte han offentligt stor beundring for Struensee²⁵⁵). Ganske vist var hans ideer endnu ikke gennemført, men i begyndelsen af 1771 kunne han stadig håbe på, at de ville blive det, og stort set var det nye styre præget af de principper, han hyldede, og som også blev tilskrevet ham²⁵⁶). Desuden troede han muligvis stadig på kongens evne til at regere, og han havde i forvejen regnet med, at Christian VII skulle have lidt tid til at lære om de sande principper, før de kunne gennemføres helt. Struensee holdt sig endnu i nogen tid i baggrunden, og kun få kunne vide, hvem der var den egentlige magthaver.

Splittelsen af partiet. Struensees enevælde. Men selv den første tid efter Bernstorffs fald var ikke uden disharmonier inden for dronningens parti. Allerede i oktober 1770 begyndte der at gå rygter om, at Rantzaus stilling vaklede²⁵⁷), og han skal have fornærmet Struensee ved offentligt at sige: »Min skæbne er mærkelig; jeg falder med en stor mand, og en slyngel genrejser mig.«²⁵⁸). Det er ikke utænkeligt, at han har sagt noget i den retning, for med sit udprægede adelshovmod betragtede han sikkert stadig Struensee som en parvenu.

Der opstod også hurtigt rygter om strid mellem Rantzau og Gæhler. De få breve, der veksledes mellem dem, var hovedsagelig forretningsbreve og siger lidet derom, men Rantzau syntes måske nok undertiden,

²⁵⁰) Falckenskiold s. 30. jvf. JHEB til APB 19/1 1771, APB til JHEB 19/1 1771 (BP 776—77). DR til SR 6/2 1771 (SRA 447).

²⁵¹) PEG til St. G. 11/12 1771 (IK 4, 1373).

²⁵²) KBO 22/8 1770 (KBS III, 1409).

²⁵³) SCR til PEG 30/6, 27/7 1770 (IK 5, 1683, 1690).

²⁵⁴) JHEB skrev 6/5 1771 til APB (BP 818), at Rantzau havde givet afkald på sin løn som kommandant i Glückstadt, fordi han ikke ville have løn for et arbejde, han ikke udførte, men om det faktisk forholdt sig sådan, kan ikke ses.

²⁵⁵) Holm IV, 2, s. 20.

²⁵⁶) Reverdil s. 213. JHEB til APB 3/5 1771 (BP 817).

²⁵⁷) APB til JHEB 20/10 1770 (BP 750). SR til F. C. Rosenkrantz 27/11 1770 (DM 5 r. III s. 24 f.). H. C. Meinigs indb. 27/11 1770 (DM 5 r. III s. 311).

²⁵⁸) Fireks til PEG 9/11 1770 (IK 3, 560). Reverdil (s. 156) citerer: »Jeg er faldet med en stor mand: Jeg kommer igen med en flok gadedrenge«, og henlægger bemærkningen til Rantzaus ankomst til Travendal 1770.

at Gæhler havde mere indflydelse end han selv, fordi Struensee lagde langt større vægt på Gæhlers råd vedrørende mange forskellige ting²⁶⁰); hen på efteråret 1770 blev Gæhler undertiden anset for den mægtigste personlighed²⁶⁰), og det er muligt, at han, der i høj grad var villig til at arbejde, var noget irriteret over, at Rantzau ingenting bestilte og dog ville have alt muligt gennemført straks²⁶¹). Fra slutningen af 1770 til Struensees fald verserede der uophørligt rygter om strid mellem Struensee, Rantzau og Gæhler; man ventede snart Rantzaus, snart Gæhlers fald, men den overvejende mening var dog, at Gæhler i det lange løb ville sejre²⁶²). Hvor meget disse rivninger mellem dem betød, er dog vanskeligt at sige. Som helhed gik det nogenlunde godt det første halve år, men sammenholdet svækkedes hurtigt. I begyndelsen af 1771 var der opstået en ret skarp modsætning mellem Rantzau og Gæhler²⁶³), og foråret var i det hele taget en kritisk periode, hvor man ventede forandringer²⁶⁴). Gæhlers forhold til Struensee var heller ikke for godt; allerede i februar 1771 talte han om at trække sig tilbage, og fra maj indtog han en meget reserveret holdning over for Struensee²⁶⁵). Det kom dog ikke til åbent brud mellem nogen af parterne, og senere på året blev Rantzau og Gæhler nogenlunde forsonet²⁶⁶); men det var vanskeligt at sige, hvem der egentlig betød noget²⁶⁷), og Struensee var ikke i stand til at inspirere loyalitet hos sine medarbejdere. Han havde vist fra begyndelsen næret tvivl om Rantzaus evner som statsmand og derfor bedt Gæhler dæmpe ham lidt ned²⁶⁸), og det skyldtes hovedsagelig Rantzaus egen uduelighed og mangel på arbejdsvilje, at han ingen indflydelse fik²⁶⁹), men selv Gæhler, hvis faglige dygtighed Struensee længe benyttede sig af, blev gradvis reduceret til en rådgivende ekspert uden indflydelse på afgørelserne. Det var den almindelige mening, at Struensee med vilje spillede Gæhler og Rantzau ud mod hinanden for at hindre, at nogen af dem skulle få for stor betydning²⁷⁰), og J. H. E. Bernstorff havde sikkert ret i, at når Struensee følte sig helt sikker, ville han

²⁶⁰) jvf. Linvald s. 280—82, 302 f. Forhøret over Brandt IK 1, s. 301.

²⁶⁰) DR til JHEB 22/11 1770 (BP 1634). Efteråret 1770 var Gæhler også særdeles tilfreds med udviklingen, jvf. breve til St. G. 15/9, 25/9, 6/10, 10/11, 11/12 1770 (IK 4, 1364, 1366, 1369, 1371, 1373).

²⁶¹) PEG til St. G. 25/9, 10/11 1770 (IK 4, 1366, 1371). Carl af Hessen til JHEB 26/1 1771 (BP 1017).

²⁶²) jvf. fx APB til JHEB 5/5 1771 (BP 785).

²⁶³) S. W. Gæhler til PEG 1/3, 5/3 1771 (IK 3, 739—40). Rantzau nævner selv i et udate-ret brev fra foråret 1771, at han har hørt, at Gæhler vil afskedige ham (IK 5, 1701).

²⁶⁴) jvf. PEG til St. G. 23/3 1771 (IK 4, 1380).

²⁶⁵) JHEB til DR 1/2 1771 (BP 1652). DR til SR 1/2, 10/5 1771 (SRA 446, 455). Luxdorph 1/3 1771 (I. s. 419). Forestill. om Gæhler, Forhøret over Brandt (IK 1, s. 270, 301).

²⁶⁶) SCR til PEG 20/6, 7/9 1771 (IK 5, 1707, 1713).

²⁶⁷) DR til SR 20/2 1771 (SRA 449).

²⁶⁸) Struensee til PEG 23/7 1770 (IK 2, 47).

²⁶⁹) jvf. APB til JHEB 21/8 1771 (BP 736). Keith 18/11 1771: »He (Rantzau) is incapable of business« (DM 5. r. VI s. 209).

²⁷⁰) JHEB til APB 26/1 1771, til DR 8/2 1771 (BP 781, 1655). DR til SR 5/3 1771 (SRA 450).

afskedige både Rantzau og Gähler, fordi de begge havde stået over Struensee så længe, at de aldrig kunne blive hans egentlige underordnede. I stedet for ville han ansætte dygtige mænd af borgerlig herkomst, som kun havde kendt Struensee som deres overordnede²⁷¹).

Når Struensee ønskede redskaber frem for rådgivere, skyldtes det delvis hensynet til en hurtig og effektiv administration, men i lige så høj grad hans selvfølelse. Man sagde, at Rantzau havde anvendt Struensee som sit redskab til at få hævn over Bernstorff²⁷²), og Struensees arrogance tillod ham ikke at lade en sådan påstand stå uimodsagt. Han ville demonstrere sin magt, og der måtte end ikke være skin af, at han lod sig påvirke af andre²⁷³). Antagelig modnedes hans planer om et eneherredømme allerede i efteråret 1770, men først da konseillet var ophævet, og det mundtlige referat for kongen afskaffet, og han selv var blevet »maitre des requêtes« i december 1770, var al magten samlet i hans hånd²⁷⁴). Det gjaldt så blot om at hindre, at udenforstående fik lejlighed til at påvirke kongen, og det opnåede han ved at nægte andre, deriblandt Rantzau og Gähler, adgang til både kongen og dronningen²⁷⁵). I marts-april 1771 var det tydeligt for de fleste, at Struensee faktisk var enevældig²⁷⁶), og dermed var forudsætningen for hans ven-skab med Rantzau bristet. Han havde forvandlet sig fra protegé til beskytter, og Rantzau kunne aldrig frivilligt affinde sig med en sådan situation. Struensees magtstilling blev også så meget mere påfaldende, som kongens sindssygdом blev kendelig forværret i foråret 1771²⁷⁷). Christian VII's periodiske vilde ødelæggelsestrang må længe have været genstand for talløse kommentarer; ganske vist havde tiden ringe forståelse af sindslidelser, og antagelig tøvede man længst muligt med at stemple den enevældige konge af Guds nåde som afsindig, men enhver kunne se, at der var noget alvorligt galt²⁷⁸). Det er utænkeligt, at Rantzau skulle være uvidende derom²⁷⁹), og hvis han fuldtud indså, at det var Struensee alene, der berøvede ham enhver betydning, må det have forbitret ham. Han kunne måske finde sig i, at den enevældige konge

²⁷¹) JHEB til APB 5/4 1771, til DR 10/4 1771 (BP 802, 1668).

²⁷²) Reverdil s. 277.

²⁷³) Dette træk fremhæves meget stærkt af Falckenskiold (s. 39 f.). jvf. IK 1, s. 124 f., Reverdil s. 160 f., Münter s. 65. Carl af Hessen til JHEB 22/4 1771 (BP 1027).

²⁷⁴) JHEB til APB 26/12 1770 (BP 764).

²⁷⁵) Carl af Hessen til JHEB 22/4 1771 (BP 1027) opgiver F. C. Warnstedt som hjemmelsmand. Keith beretter også, at ved hans ankomst til Danmark blev der nægtet ham lukket audiens hos kongen juni 1771. (DM 5. r. VI s. 204 f.).

²⁷⁶) jvf. JHEB til APB 19/3 1771 (BP 794). DR til SR 5/3 1771 (SRA 450). Carl af Hessen til JHEB 1/4 1771 (BP 1024).

²⁷⁷) Mem. om kongens tilstand IK 2, s. 175. Reverdil s. 255—58.

²⁷⁸) Gähler fastholdt i lang tid illusionen om kongens regeringsevne over for St. G. jvf. breve 25/9, 10/11 1770, 23/3 1771, men i juni 1771 taler han forsigtigt om »dem, der styrer skibet« og nævner slet ikke kongen. Se breve af 11/6, 29/6 1771. (IK 4, 1366, 1371, 1380, 1383—84).

²⁷⁹) I et brev til Gähler 20/6 1771 (IK 5, 1707) beskriver han selv et af kongens ødelæggelsesanfald.

af egen magtfuldkommenhed tilsidesatte ham, men at en borgerlig parvenu, som tilmed skyldte ham, Rantzau, sin lykke, gjorde det, det var mere, end han kunne tolerere. Det var tydeligt, at Struensee var ved at skubbe de gamle partifæller ud til fordel for nye mænd. Warnstedt var blevet afskediget i april 1771²⁸⁰), og Falckenskiold var kommet i stor gunst ved hoffet²⁸¹). Fra denne tid tiltager beretningerne om Rantzaus dalende indflydelse, og i maj blev både han og Gähler karakteriseret som Struensees redskaber²⁸²). I Juni erklærede Rantzau åbenlyst sin utilfredshed med tilstandene²⁸³), og man havde også for længe siden spået, at han ikke ville finde sig i sin underordnede stilling²⁸⁴), men da Struensee havde magten, ventede man snarest konflikten løst ved Rantzaus afskedigelse. Falckenskiold opfordrede også kraftigt Struensee dertil, fordi det ville forbedre forholdet til Rusland, men Struensee erklærede, at han ikke ville gøre det, da han havde gamle forpligtelser over for Rantzau²⁸⁵). Han nærrede måske også stadig visse venlige følelser over for Rantzau, som han i hvert fald næppe havde nogen grund til at frygte, men på den anden side beholdt han ham måske lige så meget for at demonstrere sin selvstændighed over for Rusland²⁸⁶). Men det kunne ikke skjules, at Rantzau alene af Struensees nåde bevarede sin formelle stilling.

Alligevel havde Rantzau ikke opgivet håbet om at kunne udøve en vis indflydelse. Struensees stilling var trods alt afhængig af kongen, så hvis denne fattede uvilje mod ham, og hvis Brandt samtidig vendte sig mod ham, kunne det føre til hans fald. Brandt var vel nok Struensees nærmeste personlige ven, og han havde ikke andre ambitioner end at glimre ved hoffet, men han var blevet træt af at skulle være hos kongen, som efterhånden havde fattet uvilje mod ham, og han var temmelig misundelig på Struensee, hvis arrogante væsen også stødte ham stærkt. Struensee hævdede imidlertid, at han ved egne evner havde vundet sin position, og at Brandt burde være glad for at skulle holde kongen med selskab; i hvert fald ville Struensee ikke give ham nogen anden stilling²⁸⁷). Forholdet mellem dem var blevet temmelig køligt, og da hoffet i sommeren 1771 opholdt sig på Hirschholm slot, var det lige

²⁸⁰) Efter Struensees udsagn, fordi kongen fattede modvilje mod ham (IK 2, s. 175). Carl af Hessen til JHEB 21/10 1770 (BP 1007) hævdede derimod, at Warnstedt var den eneste, kongen virkelig brød sig om.

²⁸¹) E. Schimmelmann til Aug. Hennings 9/3 1771 (Musæum 1891, I s. 358). Bernstorff mente ganske vist, at Rantzau havde fået Falckenskiold hjemkaldt (JHEB til Reverdil 10/3 1771. BP 1529), men i betragtning af Rantzaus bidende udtalelser om ham, er det ikke sandsynligt. (SCR til PEG 12/5 1769. IK 5, 1564).

²⁸²) DR til SR 19/5 1771 (SRA 455).

²⁸³) PEG til St.G. 11/6 1771 (IK 4, 1383).

²⁸⁴) Louise Plessen til JHEB 18/1 1771 (BP 1305).

²⁸⁵) Falckenskiold s. 37. Struensee til SCR 27/4 1772 (IK 2, 133).

²⁸⁶) Falckenskiold s. 40.

²⁸⁷) Brandt til Struensee sommeren 1771, Struensee til Brandt samtidig (IK 2, 298—99). Reverdil s. 291.

ved at komme til et åbent brud²⁸⁸). Rantzau synes at have prøvet at udnytte denne konflikt til at forbedre sin egen stilling, og ^{20/6} 1771²⁸⁹) skrev han fra Hirschholm til Gähler, at han havde forklaret Struensee, at både han selv og Gähler burde have adgang til kongen, men samtidig forsikrede han ganske vist, at rygterne om et brud mellem Brandt og Struensee var ganske ubegrundede. Forbundet er oprigtigt og fuldkomment, »og det er særlig vigtigt at våge over det for øjeblikket i vor vens (Struensees) interesse, men der er intet om det, i det mindste fra hans side, og selv kan han intet, da han ikke har patronens (kongens) velvilje«. Dette brev synes at vise et forholdsvis godt forhold mellem Rantzau og Struensee, men et brev fra H. C. Schimmelmann fra dagen efter giver et noget andet billede. Schimmelmann var lige ankommet til hofet for første gang efter Struensees magtovertagelse og var meget ivrig efter at se, hvordan forholdene var. Han bekræfter i sit brev, at kongen syntes at nære uvilje mod både Struensee og dronningen. Alt afhænger af Brandt, men man frygter også meget Rantzau, som ligeledes er opbragt på Struensee²⁹⁰). Rantzau må altså have haft et sammenstød med Struensee, og enten har han skjult det for Gähler, eller også er det først indtruffet, efter at brevet til denne var skrevet. Andre fortalte også hurtigt, at Rantzau havde været i strid med Struensee, hvor han beklagede sig over, at han blev behandlet som en undergiven og ikke som en statsminister, og fru Gähler berettede fra Hirschholm, at han var i et meget dårligt humør²⁹¹).

Det skulle ikke blive bedre af Struensees udnævnelse til gehejmekabinetminister ^{15/7} 1771 og hans og Brandt ophøjelse i grevestanden. Det var utvivlsomt uklogt af Struensee at tage dette skridt, for hans ret til at udstede kabinetsordrer uden kongens underskrift måtte støde stærkt an og var en unødvendig demonstration af hans magt. Det vakte naturligt nok stor opsigt, og man ventede, at Rantzau ville blive aldeles rasende over det²⁹²), hvad han antagelig også blev. I det mindste fortaltes det, at han skrev et fornærmende brev til Struensee²⁹³), men dets indhold kendes ikke. Man ventede hans snarlige afskedigelse, men skønt Falckenskiold fornyede sine opfordringer, nægtede Struensee fremdeles at gå med til det²⁹⁴). Det afgørende brud mellem Rantzau og Struensee blev dog foranlediget af Rantzaus økonomiske vanskeligheder. Hans største kreditor, generalauditør Borthuus, havde i august 1771 fået dom i gældssagen mod ham, og da Rantzau henvendte sig til Struensee, er-

²⁸⁸) Forhør over Brandt. Chr. Næs' forklaring. IK 1, s. XXXVI og 202.

²⁸⁹) IK 5, 1707.

²⁹⁰) H. C. Schimmelmann til SR ^{21/6} 1771 (DM 5. r. III s. 21).

²⁹¹) Carl af Hessen til JHEB ^{22/6}, ^{4/7} 1771 (BP 1031—32). Keith's indb. ^{16/7} 1771 (DM 5. r. VI s. 203). Fru Gähler til PEG sommeren 1771 (IK 3, 688).

²⁹²) JHEB til APB ^{21/7} 1771. APB til JHEB ^{26/7} 1771 (BP 837, 842).

²⁹³) A. G. Moltke til JHEB ^{2/8} 1771 (BP 1257).

²⁹⁴) Falckenskiold s. 39.

klærede denne, at han ikke kunne vise begunstigelser i retssager, og henviste greven til at indsende en ansøgning til kongen²⁹⁵). Rantzau mente at kunne gøre krav på det adelige gældsprivilegium, skønt plakaten af 2/4 1771 fastslog, at gældssager skulle forfølges uden persons anseelse. Han fik ikke dispensation, og i november faldt der ny kendelse om, at Borthuus måtte gøre indførsel hos ham²⁹⁶). Rantzau blev dybt krænket og skrev i november bittert til Gæhler, at det, der aldrig ville være sket ham under hans fjenders regering, skete ham nu under hans ven. Han blev behandlet som en almindelig spækhøker, og dommen var både et brud på loven og en fornærmelse²⁹⁷). Han henvendte sig igen d. 26. november til Struensee, der blot foreslog ham at indsende en memoire, og han indgav så ansøgning til kongen. Iøvrigt mente han karakteristisk nok, at det måtte være hans politiske fjender, der havde fået Borthuus til at drive sagen frem²⁹⁸), men den var endnu ikke afgjort ved Struensees fald.

Trods alle sine smukke talemåder mente Rantzau sig tydeligt nok berettiget til at få beskyttelse mod sine kreditorer, og Struensees afslag medførte det endelige brud mellem dem²⁹⁹). Brevet til Struensee af 26. november er isnende formelt, og allerede i et brev til Gæhler 18. november er »vor ven« fra tidligere breve blevet til »hr. greve Struensee«³⁰⁰). Rantzau ventede også selv at blive afskediget, og han anvendte så sin gamle teknik med at lægge sig syg, når han ikke vidste, hvad han skulle gøre³⁰¹). Hans indflydelse var for længst reduceret til intet, og der var næppe nogen, der regnede med ham mere. Carl af Hessen skrev allerede i oktober 1771, at Rantzau pralede af alt det, han udrettede, men at

²⁹⁵) Struensee til SCR 24/8 1771 (IK 2, 131).

²⁹⁶) KBS I s. 196. Rantzau søgte så om, at Borthuus måtte blive henvist til at søge sin betaling på Rantzaus holstenske godser, men danske kancelli resolverede 13/12 1771, at retten skulle gå sin gang, og dette approberedes af kongen 18/12 1771 (KBS I s. 199 ff.).

²⁹⁷) SCR til PEG 6/11 1771 (IK 5, 1715).

²⁹⁸) SCR til Struensee 26/11 1771 (IK 5, s. 617).

²⁹⁹) Forhøret over Brandt (IK 1, s. 301). Reverdil s. 318. Falckenskiold s. 40. Uldall s. 8.

³⁰⁰) SCR til PEG 18/11 1771 (IK 5, 1718). Ganske vist omtales Struensee som »den tavse« i et udateret brev, som af Holger Hansen er henført til november 1771. Grunden til dette er dog ikke klar, da brevet i arkivet lå blandt de udaterede. Indholdet giver ingen konkret vejledning til kronologien, men tonen er påfaldende hjertelig, og Rantzau var i hvert fald ikke sengeliggende på dette tidspunkt (jvf. n. 301). Desuden omtales en »L.«, som muligvis er Danneskiold-Laurvig, og Rantzaus forbindelse med denne var hovedsagelig vedrørende den algerske kommission. Brevet kan være så tidligt som efteråret 1770. (IK 5, 1720).

³⁰¹) S. W. Gæhler til PEG 15/11, 18/11 1771 (IK 3, 754—55). Rantzau viste sig først i kollegiet igen i begyndelsen af januar 1772 (Sm. til sm. 3/1 1772. IK 3, 759). Han vedgik åbenlyst, at han simulerede, og skrev til Gæhler: »Vi har begge lagt os syge, fordi den første af os, der viser sig ved hoffet, vil blive afskediget«. (IK 5, 1723). At Gæhler også var syg, fremgår af S. W. Gæhler til PEG 8/11 1771 (IK 3, 753), der omtaler Gæhlers podagra, men om den var ægte, kan ikke afgøres. Han plejede dog ikke at simulere.

alle foragtede ham, og ingen frygtede ham³⁰²). I et brev til Gæhler 12/11 1771 fortalte Rantzau også bittert, at man i hans påhør talte om hans afskedigelse og også antydede, at Gæhler ligeledes ville blive afskedi- get³⁰³). Gæhlers svar kendes ikke, men det var øjensynlig venligt og af- stedkom endnu et brev fra Rantzau november 1771³⁰⁴). Det er udateret, men da der omtales to nye medlemmer af generalitetskollegiet, som blev udnævnt 9/11 1771³⁰⁵), må det i hvert fald være efter denne dato. L. Koch har ved en fejltagelse anset dette brev for rettet til Struensee³⁰⁶), idet han kun har bemærket Luxdorpha afskrift og ikke set, at originalen fandtes mellem Rantzaus breve til Gæhler, og da Gæhler ikke nævnes ved navn eller titel, har denne fejlagtige opfattelse kunnet holde sig siden da³⁰⁷). Imidlertid er brevet meget vanskeligt at tolke, hvis det anses for stilet til Struensee. Således erklærer Rantzau: »Jeg har altid haft Deres fortrolighed«, men samtidig konstaterer han, at han aldrig bliver rådspurgt af nogen ved hoffet. Tonen er vel noget mere formel end i brevene til Gæhler før 1770, men dog meget hjertelig i sammen- ligning med den iskulde, hvormed Rantzau skrev til Struensee på samme tid, og indholdet gør en vis reserverthed letforståelig. Gæhler har øjen- synlig hentydet til nogle rygter om, at Rantzau intrigerede, men det benægter denne kraftigt. Da han ingen mennesker ser, og ingen kan mistænke ham for at have nogen indflydelse ved hoffet³⁰⁸), vil han gerne vide, til hvem han skulle have sagt det, Gæhler taler om. Tvært- imod, han forsvarer altid, hvad der bliver gjort, skønt han ikke ved noget om det, før det er sket, og følgelig tror dumme mennesker, at det altsammen sker efter en gammel aftale mellem ham og Gæhler, skønt bestemmelsen om gældsforfølgelse så sandelig ikke var til nogen gavn for ham. Det er smukt af Gæhler at tale om den nytte, Rantzau gør i kollegiet, men han ved godt, at den er lig nul, og den bliver endnu mindre, efter at de to nye medlemmer er kommet til. Gæhler mener nok, at Rantzau selv ønsker at tage sin afsked, men han vil nu blive, til han bliver afskedi- get³⁰⁹), og håber så bare, at Gæhler vil bevare sin venlige holdning også da. Dog vil han gerne vide, om det er meningen, at han skal afskediges, for det siger alle mennesker, og af økonomiske grunde vil han gerne have klar besked, så han kan disponere derefter. »Farvel og tusind undskyldninger. Jeg blæser på alle dem, der taler

³⁰²) Carl af Hessen til JHEB 3/10 1771 (BP 1039).

³⁰³) IK 5, 1716. H. C. Meinig beretter om en almindelig krise ved hoffet i november 1771 (DM 5. r. III s. 316).

³⁰⁴) IK 5, 1722.

³⁰⁵) KBS III, 1543, 1571 (Huth og Falckenskiold).

³⁰⁶) DM 5. r. III s. 43, HT 6. r. V s. 111—12.

³⁰⁷) Holm IV, 2 s. 313. IK 2, 132.

³⁰⁸) jvf. at Rantzau i et andet brev skriver, at han hverken har anseelse, magt, ære eller penge (IK 5, 1721).

³⁰⁹) Sprengportens dep. 19/1 1772 omtaler, at man søgte at få Rantzau til at tage sin afsked (Smedberg s. 11—13).

ondt til Dem om min forstand, for mellem os sagt ser det ud til, at De har ringere tanker om den end nogen anden. Jeg blæser også på dem, der taler ondt til Dem om mit hjerte, for jeg er sikker på, at De ikke tror dem.«³¹⁰).

Denne skildring af Rantzaus stilling er sikkert meget træffende. Han stod uden for det hele, og nye mænd var kommet frem. Gæhler blev endnu lejlighedsvis rådspurgt af Struensee, men denne fandt ham for stejl og egenrådig og viste ham ikke fortrolighed³¹¹). Falckenskiold var i efteråret 1771 sikkert Struensees nærmeste fortrolige i politiske sager³¹²), og som militær rådgiver havde Struensee hjemkaldt general Huth og indsat ham i generalitetskollegiet³¹³). Det var dog mere påfaldende, at Reverdil og St. Germain også blev tilkaldt. Struensee må have været vidende om Reverdils store hengivenhed for Bernstorff, og han kan ikke have troet, at en stolt og ærgerrig mand som St. Germain ville blive ham et villigt redskab. Det er derfor mere sandsynligt, at andre har udnyttet svagheder hos Struensee til at gennemtvinge deres tilkaldelse.

Reverdil kom først. Han blev i maj 1771 af Struensee opfordret til at komme til Danmark og bistå med landboreformerne³¹⁴) og kom efter nogen tøven i august, men så hurtigt, at meningen var, at han skulle holde kongen med selskab³¹⁵). Det var antagelig Brandt, der havde forlangt en afløser, og Struensee gik så med til det for ikke helt at støde Brandt fra sig³¹⁶). St. Germain's tilkaldelse var derimod sikkert foranlediget af Gæhler, der hele tiden havde ønsket det³¹⁷). I juni 1771 indbød Struensee St. Germain til at komme til Danmark³¹⁸), men han tøvede længe, bl. a. fordi han forudså, at hans genkomst ville skabe vanskeligheder med Rusland³¹⁹); i mellemtiden gik der allehånde rygter om hans tilkaldelse, som man havde ventet lige siden sommeren 1770³²⁰); man mente, at Gæhler havde trumfet den igennem for at sikre sin egen stilling³²¹), og Bernstorff regnede med, at Rantzau også ville slutte sig til St. Germain, for når han dog ikke kunne håbe på at regere alene, ville han hellere vige for St. Germain end for nogen anden³²²). Feltmarskallen

³¹⁰) Koch (HT 6. r. V s. 112) oversætter fejlagtigt slutbemærkningen som »jeg mistænker Dem for at tro dem.« (Je vous defie de les croire).

³¹¹) Struensee til C. A. Struensee 1771, C. A. Struensee til J. F. Struensee 11/11 1771 (IK 2, 23, 32). Carl af Hessen til JHEB 3/10 1771 (BP 1039).

³¹²) Forhøret over Brandt, forestill. om Falckenskiold (IK 1, s. 301, 277).

³¹³) Fordi han havde mange tilhængere inden for militæretaten (Struensee til PEG 3/11 1771. IK 2, 102).

³¹⁴) Reverdil til JHEB 17/5 1771 (BP 1530).

³¹⁵) Reverdil s. 250.

³¹⁶) APB til JHEB 6/8 1771, JHEB til APB 27/9 1771 (BP 856, 867).

³¹⁷) PEG til St.G. 25/8 1770, 16/8, 29/6 1771 (IK 4, 1361, 1383—84).

³¹⁸) St.G. til PEG 26/7 1771 (IK 4, 1385).

³¹⁹) Sm. til sm. 11/8, 31/8, 6/10 1770, 26/7 1771 (IK 4, 1360, 1362, 1368, 1385).

³²⁰) se fx S. W. Gæhler til PEG 24/7 1770 (IK 3, 718). JHEB til APB 9/8 1770 (BP 730).

³²¹) APB til JHEB 3/8 1771 (BP 847). H. C. Meinig 15/10 1771 (DM 5. r. III s. 316).

³²²) JHEB til DR 21/9 1771 (BP 1688).

fortalte også selv Bernstorff, at Gæhler havde fået ham tilkaldt³²³). Imidlertid var Gæhlers indflydelse dalet betydeligt, inden St. Germain ankom til København november 1771, og han blev køligt modtaget og fik ingen stilling³²⁴). Han blev ikke nogen støtte for Struensee, men der er heller intet tegn på, at han modarbejdede ham eller sluttede nogen nærmere kontakt med Rantzau.

V. Sammensværgelsen mod Struensee.

I efteråret 1771 stod Struensee alene. I november var det lige ved at komme til et afgørende brud mellem Struensee og Brandt, og man ventede nye partidannelser mellem de gamle og de nye partifæller³²⁵). Den offentlige mening var efterhånden stærkt ophidset mod Struensee, men han tog intet hensyn til advarsler, fx fra Falckenskiold³²⁶). To episoder i september svækkede hans stilling stærkt. En flok norske matroser, der ikke havde fået deres løn udbetalt, begav sig den 10. september til Hirschholm for at klage til kongen, og skønt det gik meget fredeligt til, blev Struensee dødeligt forskrækket. Den 28. september skulle der afholdes en fest for Holmens tømmerfolk, der var utilfredse p. g. a. ekstraarbejde, og det var meningen, at hoffet skulle være til stede, men i sidste øjeblik blev Struensee nervøs for, at der skulle ske noget, og man blev hjemme. I den følgende tid tiltog rygterne om hans frygtsomhed³²⁷), og tanken om at styrte ham med magt blev mere nærliggende.

Det gamle regeringsparti forholdt sig passivt. De kendte kongens ustabilitet og turde ikke håbe på, at han af sig selv ville afskedige Struensee, men gribe til revolution ville de ikke, skønt de ventede det værste og var klar over, at situationen blev mere og mere uholdbar³²⁸). Imidlertid stod Struensees egne medarbejdere ikke fjernt fra tanken om en revolution. Han havde selv stødt dem fra sig, og de mente måske, at de kunne blive, selv om han faldt. Brandt fik i juli og september 1771 to anonyme breve³²⁹), der opfordrede ham til at styrte Struensee, og han søgte at vinde Falckenskiold og Osten for en sammensværgelse i for-

³²³) JHEB til APB 6/11 1771 (BP 884).

³²⁴) Carl af Hessen til A. F. v. d. Asseburg 5/11 1771. (Denkwürdigkeiten d. Freiherrn A. F. v. d. Asseburg. 1842). Blosset 19/11 1771 (Rev. d'hist. dipl. s. 96). JHEB til DR 29/11 1771 (BP 1692). Det var også påfaldende, at Huth blev medlem af generalitetskollegiet netop da, idet han fra gammel tid stod i skarp modsætning til St. Germain.

³²⁵) H. C. Meinig nov. 1771 (DM 5. r. III s. 316). Carl af Hessen til JHEB 5/9 1771. JHEB til APB 9/10 1771 (BP 1033, 873).

³²⁶) Falckenskiold s. 60, 63.

³²⁷) Keith 25/9, 18/11 1771 (DM 5. r. VI s. 206, 210). Blosset 8/10, 22/10, 5/11 1771 (Rev. d'hist. dipl. s. 95 f.).

³²⁸) F. C. Rosenkrantz til SR 28/7 1771 (SRA 477). JHEB til APB 27/9, APB til JHEB 2/8, 25/8 1771 (BP 867, 844, 868): Enden kommer snart, men der mangler ledere. Hvis der opstår en folkebevægelse, falder måske selve monarkiet.

³²⁹) IK 2, 301—02.

bindelse med matrostoget og festen for Holmens tømmerfolk³³⁰). Det blev ikke til noget, men alle var klar over, at det gærede, og der gik talløse rygter om sammensværgelser allerede i løbet af sommeren 1771³³¹).

Rantzau skjulte ikke sin bitterhed mod Struensee³³²), og nogle mente endog, at han med vilje ansporede Struensee til at gå så voldsomt frem, i det håb, at han derved ville ødelægge sig selv³³³). Hvornår han bestemte sig til at gå til handling, vides ikke, men han knyttede vist allerede om sommeren forbindelse med Magnus Beringskiold³³⁴), en ret grov eventyrer, som mente sig forurettet af Struensee og ville have hævn³³⁵). Alle og enhver vidste snart, at Rantzau intrigerede mod Struensee³³⁶), og Falckenskiold fortæller endog, at Rantzau holdt sig sine kreditorer fra livet ved at sige, at der snart ville ske en omvæltning, der ville sætte ham i stand til at betale dem³³⁷), men alt dette blev kun regnet for hans sædvanlige tomme pralerier.

Imidlertid kunne Rantzau og Beringskiold ikke udrette meget alene, og der blev knyttet forbindelse med obersterne Sames og Køller; men når Struensee var faldet, måtte der være nogen med autoritet til at overtage regeringen, og man søgte derfor allierede i det gamle regeringsparti. Carl af Hessen skrev med bekymring $\frac{2}{9}$ 1771³³⁸), at han havde hørt om en sammensværgelse mellem Rantzau, Køller og grev Holstein, der ville styrte Struensee og sætte Carl af Hessen i stedet for. Prinsen tvivlede dog på det, da der herskede bittert fjendskab mellem ham og Rantzau, og han ville absolut ikke have noget med det at gøre. Samme måned op søgte Beringskiold den ældre Bernstorff på Wotersen for at få ham med, men Bernstorff nægtede at have nogen som helst forbindelse med Rantzau³³⁹), og A. G. Moltke, der også blev spurgt, gav samme svar³⁴⁰). Der var så den mulighed at søge kontakt med enkedronning Juliane Marie og arveprins Frederik³⁴¹). Suhm beretter, at der om sommeren blev rettet

³³⁰) Falckenskiold s. 141 f. Hans forklaring og forhør, Chr. Næs' forklaring (IK 1, 108, 297, XXXVI—XXXVIII). Planen gik ud på, at man skulle bemægtige sig kongen, når han kørte fra Hirschholm, og få ham til at udstede forvisnings- eller arrestordre mod Struensee. Brandt erklærede under forhøret, at Osten og han var lige gode om det (IK 1, s. 203 f.), mens Reverdil mente, at initiativet kom fra Osten (Reverdil s. 292).

³³¹) Carl af Hessen: Mém. d. mon temps s. 57. Suhm s. 68 f. Biehl s. 88 f.

³³²) I en beretning vedlagt Sprengportens depeche af $\frac{19}{1}$ 1772 siges det, at Rantzau højlydt luftede sin uvilje mod Struensee over for alle. (Smedberg s. 14).

³³³) JHEB til APB $\frac{4}{9}$ 1771 (BP 853).

³³⁴) Reverdil s. 319.

³³⁵) Joh. Grundtvig: Magnus Beringskiold (HT 5. r. I s. 188 f.).

³³⁶) SCR til PEG nov. 1771 (IK 5, 1722). Carl af Hessen til JHEB $\frac{23}{9}$, $\frac{3}{10}$ 1771. JHEB til APB $\frac{19}{10}$ 1771 (BP 1037, 1039, 875). Struensee til SCR $\frac{27}{4}$ 1772 (IK 2, 133).

³³⁷) Falckenskiold s. 67.

³³⁸) til JHEB (BP 1034).

³³⁹) Reverdil (s. 324) opgiver Bernstorff selv som kilde, men fremhæver iøvrigt, at det var Beringskiolds, ikke Rantzaus ide. Bernstorff skrev intet derom til sin brodersøn, men dette forklares let ved den almindelige mistillid til brevsikkerheden, og $\frac{27}{9}$ 1771 omtalte han, at han havde haft besøg af Beringskiold, og tilføjede netop i denne forbindelse, at der manglede ledere (BP 867).

³⁴⁰) A. G. Moltkes Autobiographie (HT 4. r. II s. 288).

³⁴¹) jvf. Holm IV, 2 s. 335—40 med noter. F. Schiern: Bidrag til Oplysning af Kata-

flere forslag til enkedronningen om at styrte Struensee, og det ser ud til, at Rantzau og hans fæller i december søgte forbindelse med hende gennem hendes sekretær Høegh-Guldberg³⁴²), men det, der gjorde udslaget, var dog sikkert rygter om, at Struensee ville afsætte kongen og ægte dronningen³⁴³). Reverdil fortæller, at man overrakte Juliane Marie forfalskede beviser på, at kongens abdikation skulle finde sted d. 28. januar 1772³⁴⁴). Den egentlige sammensværgelse var næppe dannet før midten af januar 1772³⁴⁵), men den 17. januar tidligt om morgenen efter et maskebal trængte de sammensvorne ind i kongens soveværelse og fik ham til at underskrive de nødvendige arrestordrer. Struensee, Brandt m. fl. blev fængslet, og Karoline Mathilde blev ført til Kronborg.

Denne paladsrevolution vakte umådelig opsigt i både indland og udland, og der bredte sig hurtigt de vildeste rygter om, hvordan det var gået til. De fleste anså Rantzau for ophavsmanden³⁴⁶), og det var han måske også i begyndelsen, men efter at enkedronningen var blevet inddraget, måtte han nødvendigvis glide i baggrunden. Tilmed fortæller adskillige, at han i sidste øjeblik blev nervøs og ville røbe komplotet. Falckenskiold beretter, at Rantzau den 14. januar sagde til ham, at Struensee burde undersøge rygterne om en sammensværgelse mod ham³⁴⁷), og både Reverdil og Uldall siger, at han d. 16. januar om aftenen skrev til C. A. Struensee og afslørede det hele, men at denne først fik billetten, da det var for sent³⁴⁸). Reverdil fortæller videre, at da timen var inde, ville Rantzau ikke med til slottet, men erklærede, at han havde podagra og ikke kunne gå; Køller tvang ham dog til at komme med³⁴⁹). Det er ikke usandsynligt. Rantzau var jo tilbøjelig til at lægge sig syg, når der opstod en kritisk situation.

Hans motiver til at medvirke ved Struensees fald var i altovervejende grad personligt nag og bitterhed. Hans deltagelse i den omvæltning, der bragte Struensee til magten, var i hvert fald for en del grundet på prin-

strofen den 17. Januar 1772 (HT 4. r. II). L. Koch: Hvorledes Sammensværgelsen mod Struensee kom i Stand (Musæum 1891, II).

³⁴²) Suhm s. 68 f., Reverdil s. 325, Falckenskiold (s. 68) mener, at det skete allerede i oktober.

³⁴³) Reverdil s. 306. Biehl s. 83, Meinig ²¹/₁ 1772 (DM 5. r. III s. 318). Både Falckenskiold (s. 67) og Reverdil (s. 323) beretter, at Rantzau og konsorter gjorde alt for at ophidse folkestemningen mod Struensee.

³⁴⁴) Reverdil s. 328.

³⁴⁵) ¹²/₁ 1772 skrev Guldberg i sin kalender, at den dag blev det tilbud os gjort, der blev årsag til landets frelse (Musæum 1891, II s. 11).

³⁴⁶) Sprengportens dep. ¹⁹/₁ 1772 m. bilag (Smedberg s. 11—14). Blosset ¹⁸/₁, ²⁸/₁ 1772 (Rev. d'hist. dipl. s. 100—02). JHEB til DR ²¹/₁ 1772 (BP 1702) mente først, at Osten havde været sjælen i komplotet.

³⁴⁷) Falckenskiold s. 69.

³⁴⁸) Reverdil s. 333. Uldall s. 442. Reverdil (s. 442) beretter yderligere, at man blandt C. A. Struensees papirer fandt den note, Rantzau havde skrevet, og det samme fortælles af H. C. Meinig ²¹/₄ 1772 (DM 5. r. III s. 323). Sedlen findes ikke mellem inkvisitionskommissionens papirer, men hvis den har eksisteret, er den højst sandsynligt blevet tilintetgjort, da den jo kastede et mindre heldigt lys over Rantzau, som nu var blevet statsminister.

³⁴⁹) Reverdil s. 333 f.

cipper, idet han ærligt ønskede et kabinetstyre og troede på kongens evne til at regere, selv om han også regnede med at blive kongens fortrolige rådgiver; men i efteråret 1771 kunne han ikke være uvidende om, at Christian VII var sindssyg, så der kunne ikke være tale om, at kongen skulle befries fra Struensee for at komme til at styre selv³⁵⁰). Hans vaklen i sidste øjeblik skyldtes næppe hensynet til Struensee. Kun Falckenskiold tænkte sig muligheden af det, og selv han mente dog, at Rantzau nok så meget var utilfreds med at være blevet skubbet til side til fordel for Guldberg som enkedronningens talsmand³⁵¹). Det er dog mest sandsynligt, at hans tøven simpelthen skyldtes den mangel på mod i de afgørende øjeblikke, der allerede tidligere var kommet frem.

Rantzau havde ingen indflydelse på Struensees domfældelse, men da kongen skulle approbere dommen, havde han som medlem af konseilet mulighed for at gøre sig gældende på dette område; det er uvist, om han på forhånd havde regnet med, at Struensee ville blive henrettet, men der er i hvert fald intet tegn på, at han i mindste måde søgte at mildne den faldne stormands skæbne. Reverdil fortæller tværtimod, at Rantzau kraftigt modsatte sig ethvert forslag om benådning for at sikre sig mod, at man skulle mistænke ham for meddelagtighed i Struensees gerninger³⁵²). Han måtte jo være ivrig efter at frasige sig enhver nærmere forbindelse med Struensee.

For Struensee kom revolutionen sikkert som en overrumpling. Han havde vist længe vidst, at Rantzau intrigerede mod ham³⁵³), men regnede det antagelig kun for tomme ord. I begyndelsen af sit fangenskab var han muligvis noget bitter over, at hans tidligere ven havde vendt sig mod ham, men så skete der det, at han i fængslet oplevede en omvendelse til Kristendommen. Hans samtaler med Münter viser, at der var større dybder i hans karakter, end man skulle have troet, og hans afskedsbreve, som han skrev umiddelbart før sin henrettelse, vidner om en ægte sindelagsændring. Han havde først bedt Münter tale med Rantzau på hans vegne, men bestemte sig så til at skrive et direkte brev d. 27. april, dagen før henrettelsen³⁵⁴). Heri skriver han, at han aldrig har svigtet sit venskab med Rantzau, og skønt han vidste, at denne arbejdede mod ham, ville han dog ikke afskedige ham, skønt det havde været let, og meget talte for det. Han vidste, at Rantzau ville fjerne ham fra kongen, men havde dog ikke anet, at han ville gøre alt for at styrte ham i

³⁵⁰) Meinig beretter ¹⁵/₂ 1772, at Struensee kort før sit fald gav Rantzau en fransk pjece, som indeholdt hans trosbekendelse (antagelig Helvetius' »De l'esprit«), og at Rantzau »blev højlig forbavset over dens skjændige Indhold« og erklærede, at ingen ærlig mand kunne bevare forbindelsen med en mand af så forkastelige principper (DM 5. r. III s. 320 f.). Det kan vanskeligt tænkes, at Rantzau ville styrte Struensee af moralske grunde, men det er ikke umuligt, at denne beretning stammer fra ham selv, eller i hvert fald blev udspremt med hans billigelse.

³⁵¹) Falckenskiold s. 69.

³⁵²) Reverdil s. 421.

³⁵³) JHEB til APB ¹⁰/₁₀ 1771 (BP 854).

³⁵⁴) IK 2, 133.

den yderste ulykke. Men Struensee er nu overbevist om, at Rantzau udelukkende handlede af hensyn til kongen og den fare, man troede denne var udsat for, og nærer derfor ikke den mindste bitterhed mod Rantzau, men forsikrer ham om sine varmeste følelser. Han ønsker ham alt godt i fremtiden og håber, at også han må finde sin lykke i religionen, og at han efter at have modtaget dette brev ikke vil nære uvenlige følelser mod Struensee.

Der er ingen grund til at tvivle om oprigtigheden i dette brev. Det er sikkert sandt, at Struensee gik i døden uden at nære bitterhed mod nogen, og hvad der end kan siges om hans forhold til Rantzau, afsluttede han det i hvert fald med værdighed.

KONKLUSION

Det personlige forhold mellem Rantzau og Struensee var præget af de omstændigheder, hvorunder de lærte hinanden at kende. Generalløjtnanten med det fine gamle adelsnavn og den tyve år yngre læge af borgerlig herkomst kunne vanskeligt blive virkelige venner, og selv om Rantzau stærkt bedyrede sine venskabelige følelser over for Struensee, anså han ham inderst inde altid for sin protegé og lidt af en parvenu, der aldrig kunne blive hans virkelige ligemand. Struensee accepterede i begyndelsen denne stilling, selv om han principielt regnede sig selv for lige så god som enhver anden, og så længe de begge levede tilbagetrukket i Holsten, var forholdet mellem dem harmonisk. Rantzau havde ret stor indflydelse på Struensee, der i vid udstrækning antog de politiske ideer, der var fælleseje for kredsen omkring St. Germain, navnlig kabinetsystemet, mens han kun i mindre omfang overtog Rantzaus anti-russiske holdning. Efter sin forvisning til Glückstadt december 1767 søgte Rantzau uophørligt efter mulighed for at vende tilbage til København, men skønt han havde væsentlig betydning for Struensees tilknytning til hoffet fra april 1768, inkluderede han ingenlunde denne i sine politiske planer, simpelt hen fordi han ikke ventede, at Struensee skulle få nogen betydning. Da dennes indflydelse på kongen voksede, ville Rantzau udnytte den til at få sin forvisning hævet, og da Struensee holdt sig tilbage, kølnedes Rantzaus følelser betydeligt. Overhovedet blev det personlige forhold mellem dem fra vinteren 1768—69 i stigende grad dikteret af politiske spørgsmål, i hvert fald fra Rantzaus side, idet denne frem for alt andet ønskede at komme til København og der søge sine ideer gennemført. Struensee gik sin tavse gang og fik stadig større magt, men indviede ingen i sine planer, og først fra slutningen af 1769 begyndte Rantzau at regne med ham i sine planer. Under krisen sommeren 1770 gennemtvang Rantzau, at hans egen og ikke Struensees plan blev fulgt, så det var naturligt, at han derefter anså Struensee for en underordnet partifælle og sig selv og

Gæhler for de egentlige ledere. Han havde med held benyttet sig af Struensees position og gik ud fra, at denne fremdeles skulle forblive i underordnet stilling. Tilsyneladende var alt harmoni efter Bernstorffs afskedigelse i september 1770, og Rantzau var tilfreds, fordi han tilsyneladende var den dominerende personlighed, men p. g. a. kongens sindsygdighed blev Struensee den faktiske magthaver, og dette forstyrrede balancen mellem ham og Rantzau, der i virkeligheden ikke fik nogen indflydelse hverken på indre eller ydre politik. Det skyldtes dels hans egen uduelighed og mangel på arbejdsvilje, dels den omstændighed at Struensee ville herske alene — og i modsætning til Rantzau både kunne og ville han arbejde. Skønt de begge nærrede oprigtige ønsker om at bringe gavnlige reformer, lod de sig lede af ærgerrighed, og hensynet til deres personlige stilling og prestige blev dominerende. Ingen af dem kunne tænke sig at holde sig i baggrunden og være tilfreds med at se deres ideer blive gennemført, men ville også have både magten og æren. Struensee var afgjort for lille en personlighed til at bære sin ophøjede stilling; han blev behersket af sin selvfølelse og arrogance og ville udtrykkeligt fastslå, at han alene havde al magten, men Rantzaus selvfølelse var lige så stor, og for ham var det dobbelt bittert, at det netop var hans tidligere protegé, der satte ham ud af spillet, så en konflikt var uundgåelig. Det endelige brud mellem dem i efteråret 1771 blev fremkaldt af, at Struensee nægtede Rantzau beskyttelse mod hans kreditorer, og Rantzau betragtede fra da af Struensee med bitter uvilje, mens denne på sin side næppe var direkte fjendtlig, men dog muligvis nærrede en let foragt for sin tidligere beskytter. Rantzau begyndte måske allerede om sommeren 1771 at lege med tanken om at styrte Struensee, men indlod sig ikke på aktive planer før hen på efteråret, da Struensees frygtsomhed havde vist, at foretagendet måske ikke ville blive så vanskeligt. Han var sikkert en af de oprindelige hovedmænd i den sammensværgelse, der styrkede Struensee den 17. januar 1772, men gled dog noget i baggrunden, efter at enkedronning Juliane Marie var blevet inddraget.

Resultatet bliver således, at Rantzaus betydning for Struensees magtovertagelse indskrænkede sig til, at han ved at skaffe Struensee ansættelse ved hoffet åbnede ham mulighed for ved egne evner at arbejde sig frem til en indflydelsesrig stilling, og skønt Rantzau bidrog væsentligt til at forme Struensees politiske principper, fik han ingen reel indflydelse på deres praktiske gennemførelse. Hans personlige følelser for Struensee skiftede fra en ret nær, men noget nedladende fortrolighed til et uforsonligt had, og han medvirkede aktivt til Struensees fald. Men det er dog sandsynligt, at denne under alle omstændigheder ville være blevet styrtet, og det vil sige, at Rantzaus indsats, trods hans iøjnefaldende delagtighed både i Struensees magtovertagelse og i hans fald, i virkeligheden var af sekundær betydning, idet begge disse begivenheder hovedsagelig skyldtes faktorer, der lå uden for Rantzaus rækkevidde.